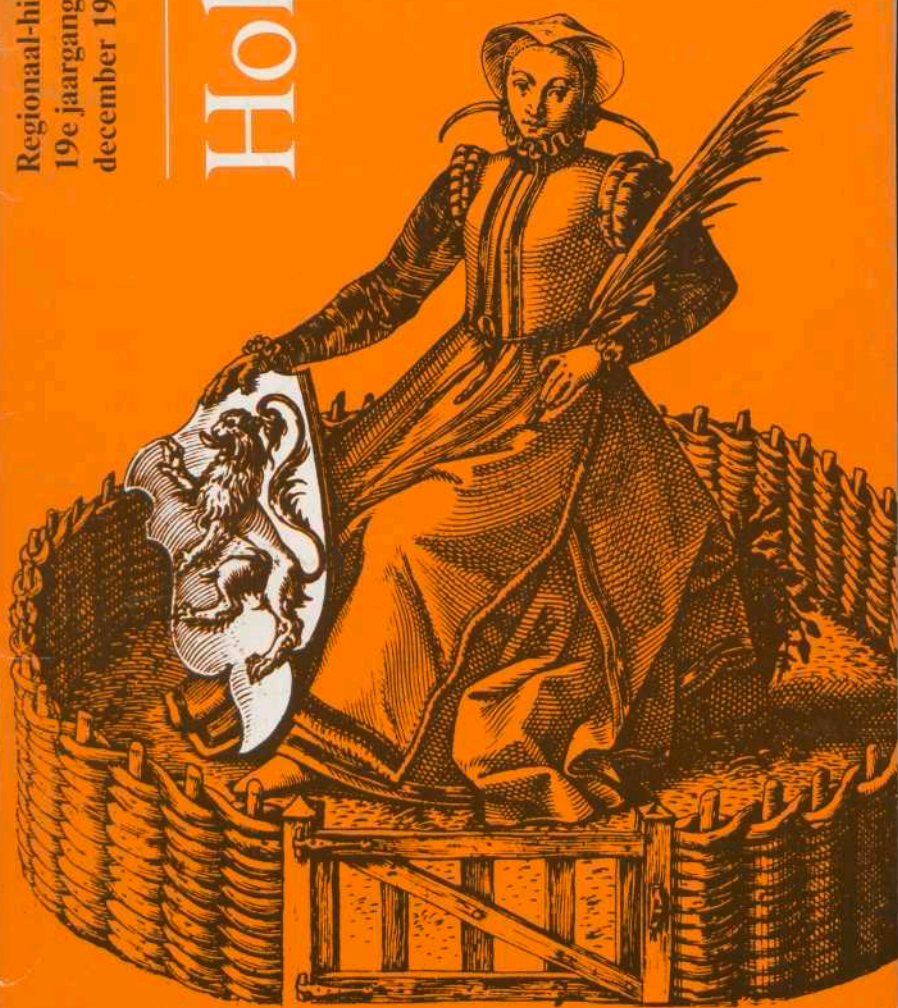

Regionaal-historisch tijdschrift
19e jaargang nummer 6
december 1987

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, M. Carasso-Kok, L. A. M. Giebels, R. Huijbrecht, E. H. de Jong,
R. W. G. Lombarts, D. J. Noordam, F. W. A. van Poppel, L. J. H. Vroom, A. E. L. van IJzendoorn,
W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), J. J. Cahen (musea), P. J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publicaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, Mw. dr. L. A. M. Giebels, Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 156, 2300 AD Leiden, telefoon 071-25 93 38.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Opgave van publicaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon 078-14 11 88.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Drs. F. J. M. Otten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815-41 88.

Contributie: f 45 per jaar voor gewone leden (personen), f 50 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15, vermeerderd met f 3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: Delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek *Verkrijgbaar via Holland* achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

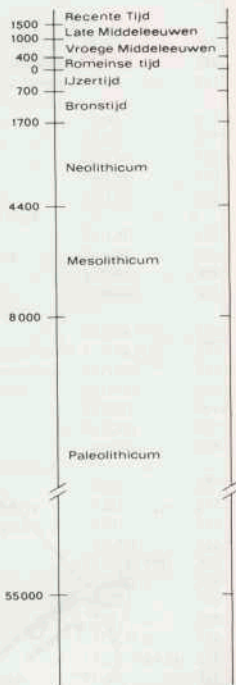
© 1987 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1986

De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontleningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst wordt vermeld. Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BP	Before present = voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto- historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500).
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Regionaal Archeologisch Archiverings-Project van het IPP
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van drs. P.J. Woltering,
provinciaal archeoloog van Noord-Holland.
Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek,
Kleine Haag 2, 3811 HE Amersfoort, telefoon (033) 1 26 48.

Overzicht van vindplaatsen en karteringen in 1986. Tek. ROB

Noord-Holland		pag.			pag.
Alkmaar	35 (LM, NT)	300	Warmenhuizen	23 (B)	294
Amstelland	55 (LM)	300	Waterland	47 (LM, NT)	308
Amstelveen	53 (LM, NT)	301	Wester-Koggenland; Berkhout	34 (LM)	309
Amsterdam: centrum	51 (NT)	301	Wieringen; Oosterland	4 (LM)	309
Amsterdam: Sloten	52 (LM)	301	Wieringermeer	20 (N)	294
Anna Paulowna	5 (LM)	303	Zaanstad: Assendelft	45 (LM, NT)	309
Barsingerhorn; Haringhuizen	14 (LM)	303	Zwaagdijk-oost	27 (B)	295
Barsingerhorn: Kolhorn	15 (N)	284	Zijpe: Keinsmerburg	8 (N)	295
Bergen	24 (NT)	303	Zijpe	8 (R)	300
Beverwijk	42 (IJ, R, LM, NT)	303	Zijpe: Sint Maartenszee	7 (B)	297
Broek in Waterland	46 (LM, NT)	304	Zuid-Holland		
Callandsoog	6 (LM, NT)	304	Alblasserdam	26 (R)	316
Drechterland: Oosterblokker	31 (NT)	305	Alphen aan den Rijn: Paradijslaan	9 (R)	316
Eilandspolder	38 (LM)	305	Alphen aan den Rijn: De Schaans	10 (R)	317
Enkhuizen	29 (LM)	305	Alphen aan den Rijn: Westelijke randweg	8 (R)	317
Het Gooi	60 (B)	287	Bernisse: Oudenhoorn	23 (R)	317
De Gouw	25 (N, B, IJ, VM, LM)	288	Bernisse: Geervliet	22 (LM)	328
Haarlem: centrum	49 (LM, NT)	305	Delft: Koornmarkt	19 (LM)	330
Haarlem: Zuiderpolder	50 (N)	290	Dordrecht: Grote Kerk	27 (LM)	332
Heemskerk	41 (NT)	306	Dordrecht: Twentsche Bank, Waag	27 (LM)	333
Hilversum	59	290	Giessenlanden: Peurseem	29 (LM)	333
Hilversum: Coversbos	57 (P, N)	290	Gorcum	30 (LM)	334
Hilversum: Aardjesberg	58 (B, IJ)	290	's-Gravenhage: Bronovo	14 (B, IJ)	311
Hoogkarspel	28 (B, LM)	290	's-Gravenhage: Hofsingel/Hofstraat	16 (LM, NT)	334
Hoorn: centrum	33 (LM)	307	's-Gravenhage: Gedepte Gracht	17 (LM, NT)	335
Hoorn: Westerblokker	32 (LM)	307	's-Gravenhage: Eindhovenlaan	15 (VM)	335
Limmen-Heiloo	36 (IJ, R, VM, LM)	297	Hardinxveld-Giessendam	28 (VM)	336
Marken	48 (LM)	307	Heerjansdam	25 (NT)	311
Medemblik	21 (B)	290	Krimpenerwaard	20 (LM)	337
Naarden	56 (P)	290	Leiden: Hogewoerd	4 (LM)	338
Niedorp: Braakpolder	16 (LM)	307	Leiden: Kleine Cronesteinse of Knotterpolder	7 (R)	317
Niedorp: Winkel	18 (B, LM)	307	Leiden: Roomburgerpolder	6 (R)	317
Niedorp: Groetpolder	17 (LM)	307	Leiden: Stevenshofjespolder	3 (IJ)	312
Niedorp: Nieuwe Niedorp	19 (LM)	307	Leiden: Stille Rijn	5 (LM)	338
Noorder-Koggenland: Hauwert	26 (B, LM)	290	Leidschendam	18 (IJ, R, VM)	339
Ouder-Amstel	54 (LM)	307	Noordwijkerhout	1 (LM)	339
De Rijp	39 (LM, NT)	307	Spijkensisse	24 (R)	319
Schagen: centrum	9 (R, LM)	298	Valkenburg	2 (R, VM)	324
Schagen: De Hoep	13 (IJ, R, LM)	298	Voorschoten	13 (N, IJ, R)	314
Schagen: Muggenburg	12 (R)	298	Wassenaar	12 (IJ, VM, LM)	315
Schagen: Schagerwiel	10 (LM)	298	Westvoorne: Rockanje	21 (IJ)	316
Schoorl	22 (R, LM, NT)	308	Woerden	11 (LM)	340
Sint Maarten	11 (LM)	308			
Texel	1 (IJ, LM)	298			
Texel: Noordhaffel	2 (R)	299			
Texel: Hoge Berg	2 (VM)	299			
Texel: Westerdünen	3 (R)	298			
Uitgeest	37 (R, LM)	299			
Uitgeest: Uitgeesterbroekpolder	40 (R)	299			
Velsen: Noord Spaardammer polder	43 (R)	300			
Velsen: Velslerbroekpolder	44 (B, NT)	292			
Venhuizen	30 (B)	294			

I Noord-Holland

P. J. Woltering

Prehistorie

Barsingerhorn: Kolhorn (afb. 1) In 1986 vond de laatste opgraving in de twee naast elkaar gelegen, door cultuurtechnische ingrepen bedreigde nederzettingvindplaatsen van de (Standvoet) bekercultuur (ca. 2500 v. Chr.) plaats. Mede dankzij een subsidie van de provincie Noord-Holland werd van 14 juni - 30 aug. met ca. 15 vrijwilligers 290 m² van de noordelijke vindplaats onderzocht. Hier volgt een samenvattend overzicht van werkzaamheden en onderzoeksresultaten tot nu toe.

De twee Laat-Neolithische vindplaatsen in het zuiden van de Waardpolder werden in 1973 bij egalisatie, toen bedekkende kleilagen werden weggeschoven, ontdekt. Onmogelijkheid ze voor het nageslacht te bewaren en de wens van de eigenaars-gebruikers het land te diepwoelen maakten onderzoek gewenst. Gegevens over nederzettingen van de Bekercultuur zijn schaars en goede vindplaatsen waar organisch materiaal, zoals hier, bewaard is gebleven zijn zeldzaam en mogen niet ongezien verdwijnen. Op dringend verzoek van het Ministerie van CRM (nu WVC) heeft het BAI zich daarom met het noodonderzoek belast, terwijl het IPP het laboratoriumonderzoek van de botanische resten op zich nam. Deze toezegging tot onderzoek van de vindplaats kon alleen het veldonderzoek, het redden van de gegevens derhalve, betreffen. Gezien andere verplichtingen en het lopende onderzoekprogramma kon geen zekerheid gegeven worden dat ook de wetenschappelijke bewerking van de verzamelde gegevens binnen een redelijk aantal jaren zou kunnen geschieden.

In 1975 en 1976 werd door twee studenten in de Fysische Geografie uit Utrecht (P.M. Banga en P. van Dijk), onder begeleiding van prof. dr. J.J.S. Zonneveld en dr. ir. P.J. Ente, de geologische situatie gekarteerd en de omvang van de vindplaatsen vastgesteld. De twee plekken hadden afmetingen van ca. 60 × 60 en ca. 60 × 40 m en lagen oorspronkelijk in een open kwelderlandschap, op een hoge oeverwal naast een verzoete en verlandende eindtak van het krekensysteem.

Het archeologisch onderzoek startte in 1979, o.l.v. drs. J.N. Lanting, met een verkennend onderzoek van de oeverwal en een oriënterend onderzoek naar de beste opgravingsmethode. De opgraving van de twee vindplaatsen vond in 1980-86 plaats, waarbij in 1981 ondergetekende de leiding overnam. Dat dit langdurig veldonderzoek op de gewenste schaal kon geschieden was financieel vooral te danken aan de provincie Noord-Holland, die de opgravingen jaarlijks subsidieerde. Dat het veldonderzoek op plezierige wijze kon verlopen was te danken aan de vrijwilligers en aan vele betrokkenen in Kolhorn, in de eerste plaats wel de eigenaars-gebruikers van het land, de gebroeders De Heer.

De noordelijke vindplaats

In de noordelijke vindplaats werd een oppervlak van ca. 1300 m² opgegraven (1980-82, 1986), dat zowel de kreek waaraan de vindplaats ligt als het gehele, op de oeverwal gelegen centrum omvat. In de periferie bleef ongeveer 1/3 van de vindplaats ononderzocht. Omdat daar de laag met nederzettingen overal dun uitwigt betekent dit dat in volumeprocenten uitgedrukt het onderzochte deel aanmerkelijk groter is dan in het oppervlak alleen tot uitdrukking komt.

Het vroegere karakter van de vindplaats kon in de noordelijke vindplaats het beste begrepen worden. Het ging om een pakket verregaand verteerd en veraard organisch materiaal waarin lenzen van lichtgrijze as (verbrand riet) en van mosselschelpen duidelijk opvielen. Plaatselijk kon men spreken van mosselschelpbanken, ook al was het sediment niet zo schelprijk als in de vergelijkbare nederzetting Aartswooud. Hoe dik dit pakket precies voor de egalisatie was geweest viel niet meer vast te stellen, maar daar waar het oorspronkelijke maaiveld sterk afliep, op het talud van de kreek, bedroeg de dikte nog steeds 0,60 m. Die dikte zal het zeker ook op de kop gehad hebben. Men kan zich voorstellen dat in dit schelprijke milieu, dat nog niet ontkalkt was, niet alleen scherven

Afb. 1. Barsingerhorn: Kolhorn. Luchtfoto van het onderzoek op de noordelijke vindplaats in 1980. Er wordt volgens dambordpatroom in vakken van 10x10 m gegraven. Onder de bouwvoor wordt de grond per m² afgevoerd en gezeefd. Het hiervoor benodigde water wordt opgepompt uit en weer afgevoerd naar een voor dit doel gegraven sloot.

Foto: IPP, Amsterdam (W.H. de Vries-Metz).

en werktuigen van steen en vuursteen maar ook werktuigen van been en botten en graten van gegeten dieren en vissen goed bewaard waren gebleven. Ook verkoold graan was hier en daar overvloedig aanwezig.

Tijdens de eerste opgraving in de noordelijke vindplaats, in 1980, werden de in de ondergrond tevoorschijn komende paalsporen niet geregistreerd. Het was toen nog niet het plan aan het einde van het onderzoek de hele plek machinaal schoon te schuiven om alle paalsporen in hun onderlinge samenhang te kunnen bestuderen en in één keer op te meten. Tijdens de volgende campagnes werd dit voornemen als niet uitvoerbaar opgegeven en werden de paalsporen per vak van 10 x 10 m meteen geregistreerd. Dat daardoor in de geregistreerde gegevens vier 'gaten' zitten (de in 1980 opgegraven vakken) is minder erg dan het lijkt, omdat de paalsporen zich in het later opgegraven hoogste, centrale deel van de vindplaats concentreren. Daar zijn wel alle paalsporen vastgelegd.

Runderpootindrukken werden voor het eerst in 1982 herkend, maar toen nog niet systematisch geregistreerd. In dat opzicht beschikken wij voor de noordelijke vindplaats dus slechts over de gegevens van 1986.

Niet alleen doordat de noordelijke vindplaats completer onderzocht is, maar vooral doordat er een aanmerkelijk dikker basispakket nederzettingmateriaal onverploegd aanwezig was — ook in het hoogste deel bleek nog 0,15 m. ongestoord bewaard — heeft deze vindplaats een veel grotere rijkdom aan mobiele vondsten opgeleverd dan de zuidelijke. Ook het aantal paalsporen overtrof er verre dat van de zuidelijke. Een samenhangende ruimtelijke analyse van vondsten en paalsporen is dan ook zinvol. Misschien kan men zo enig inzicht krijgen in het gebruik van de ruimte voor verschillende activiteiten. Een probleem blijft dat van de oorspronkelijk koepelvormige nederzettingspakketten in de centra veel meer materiaal is weggeschoven dan aan de randen. Een analyse heeft dan ook alleen voor de basislagen zin. Welke van de talloze paalsporen daarbij horen is niet uit te maken.

De zuidelijke vindplaats

De zuidelijke vindplaats werd onderzocht in 1983-85. Hier werd ruim 500 m² opgegraven; minder dan de helft van het gehele oppervlak. Van deze vindplaats was bij de egalatie veel meer afgeschoven dan van de noordelijke en in het centrum was nauwelijks meer onverploegd nederzettingmateriaal aanwezig. Daarom werd aanvankelijk besloten het onderzoek er te beperken tot een bemonstering die een vergelijking met de noordelijke vindplaats mogelijk zou maken: ter bepaling van de relatieve ouderdom van beide vindplaatsen en om een eventueel verschil in karakter (functie) aan te kunnen tonen. Deze bemonstering werd ontworpen in de vorm van een reeks 2 m brede en 10 m lange sleuven die samen complete noord-zuid en oost-west doorsneden door de vindplaats te zien zouden geven. Het vinden van een welput en het herkennen van talloze runderpootindrukken heeft doen besluiten toch een wat groter deel op te graven. De aandacht werd daarbij gericht op het vaststellen van een mogelijke relatie tussen de welput en de voor het merendeel radiaal georiënteerde pootindrukken. De hoop bestaat dat wij hierdoor iets meer over de veehouderij op de kwelders te weten kunnen komen. Dat deze van veel belang was kan veilig aangenomen worden.

De ontdekking, in 1983, van de twee meter diepe welput met zijn oorspronkelijke, intentionele vulling van zeeëgelnaalden is zonder meer de meest spectaculaire vondst van het hele onderzoek. Deze precies tot aan de ondergrens van de zoetwaterzak onder de oeverwal gegraven welput, met zijn opmerkelijke, zeer functionele vulling (porues, niet drijvend materiaal dat de put onder de waterspiegel voor dichtlopen behoeft) maakt duidelijk dat deze kwelderbewoners geen kersverse immigranten van de hogere zandgronden waren, maar kustbewoners die over een kennis van het kweldergebied beschikten, die niet anders dan in de loop van generaties kan zijn opgebouwd.

De vondstenverzameling

Alle resten van materiële cultuur (scherven, werktuigen en sieraden) en alle botmateriaal werden verzameld; grondsporen (paalresten, pootindrukken, kuilen in de ondergrond) werden geregistreerd. Voorts werd op ruime schaal systematisch het nederzettingspakket bemonsterd, zowel ten behoeve van paleobotanisch onderzoek (reconstructie natuurlijke vegetatie, bepalen van verbouwde cultuurgewassen) als van archeozoologisch onderzoek (detinatie van gevangen en gejaagde vissen, vogels en andere dieren; reconstructie menage; onderzoek van het kleinste gedeelte voor de reconstructie van het milieu en de levensomstandigheden). Alle opgegraven grond werd door zeven met mazen van 3 × 3 mm gespoeld om ook de zo belangrijke kleinste fractie van de vondsten te verzamelen. Er werd bij benadering 1000 m³ grond gezeefd. De vondsten werden per m² geregistreerd en nog tijdens het veldonderzoek gewassen, gedroogd, gesorteerd en ten dele genummerd.

De bewerking van de gegevens

Hoewel aanvankelijk gesteld werd dat op aansluitende bewerking van het te verwachten zeer omvangrijke gegevensbestand niet gerekend mocht worden, is daarmee intussen toch een begin gemaakt.

Een intern rapport over de door P.M. Banga en P. van Dijk uitgevoerde geologische verkenning kan als basis voor een publicatie dienen.

I. Roorda en P.H. Schut bewerkten, met het oog op een vergelijking van de beide vindplaatsen, een gedeelte van het aardewerk.

P.H. Deckers inventariseerde en analyseerde het zeer omvangrijke vuursteenmateriaal van de campagnes van 1980 en 1981.

D. Kielman verrichtte en publiceerde een analyse van de paalsporen van de noordelijke vindplaats, voor zover gevonden tot en met 1982.

D. Brinkhuizen bestudeert thans de zeer talrijke visresten.

Door een speciale subsidie van de provincie Noord-Holland kon door B.W. Zuurdeeg, Y.M.C. Coenegracht en J. van der Wal (Rijksuniversiteit te Utrecht) een hydrogeologisch onderzoek van de welput verricht worden. Het eindrapport is gereed.

Een tussenbalans

Ons staat thans het beeld voor ogen van twee groepjes mensen, ieder ter grootte van een uitgebreide familie, die met hun rundvee waarschijnlijk ten dele tegelijkertijd op de kwelders verkeerden. Hun pleisterplaatsen lagen op de hoge oeverwal naast een zijtak in het oorsprongsgebied van een krekensysteem. Het landschap was open en boomloos, de kreek waaraan zij verbleven was verzoet en verland, maar de lagune — die niet veraf was — en misschien ook een enkele hoofdkreek bevatten zout of brak water. De kwelder was begroeid met een zoete tot brakke kruidenvegetatie en bij uitstek geschikt voor de beweiding door vee.

Het gaat dus zeker om veehouders. Of zij het graan waarover zij beschikten ter plaatse verbouwden of van elders aanvoerden is nog niet te zeggen. Niet alleen landbouwproducten voorzagen in hun voeding: de vissersrij op platvissen in de lagune, het verzamelen van oesters en de jacht op watervogels (vooral wilde eenden), speelden een belangrijke rol.

Binnen de actieradius van deze kustbewoners lag ook het strand: van daar stamt het fragment van een kaak met tanden van een potvis, die zeker is aangespoeld. Ook de keileemopduiking van Wieringen werd regelmatig bezocht. Deze leverde steen en vuursteen en misschien ook het hout van de vele palen die in de noordelijke vindplaats werden aangetroffen.

Het ziet er niet naar uit dat de vindplaatsen langdurig bewoond zijn geweest: er stonden in ieder geval geen duurzaam geconstrueerde huizen. Mogelijk ging het toch om seizoenbewoning en brachten de bewoners de winters door op Wieringen of Texel, of in de duinen op de strandwal. Zij verkeerden op die weidse kwelders overigens niet in absolute eenzaamheid; steeds meer vondsten wijzen op een vrij intensieve kwelderexploitatie gedurende misschien enkele eeuwen. Archeologisch uitgedrukt gaat het daarbij om de periode die gekarakteriseerd wordt door de late Vlaardingencultuur, de late Standvoetbeker (enkelgraf) cultuur en de eerste totaal versierde bekens: omstreeks 2500 v. Chr.

Het gegevensbestand bevat aanknopingspunten om het hier geschetste beeld hard te maken, te wijzigen of te detailleren. De kennis van de prehistorie van Noord-Holland zal veel kunnen winnen bij voortgaande bestudering van het materiaal.

BAI, Groningen

J.D. van der Waals

Het Gooi De natuurgebieden in het Gooi worden beheerd door de stichting Het Goois Natuurreservaat. Deze stichting brandt ieder jaar een gedeelte van de heideterreinen af. Het streven is om in een cyclus van ongeveer twintig jaar de hele heide af te branden.

De relatief grote hoogteverschillen tussen heidestruiken verdoezelen het microreliëf van de bodem. Dit laatste is wel goed waarneembaar vanaf het moment van het afbranden tot circa twee jaar daarna. Het inventariseren van kleinere archeologische onroerende monumenten kan daarom alleen in deze twee jaar gebeuren. Met een dergelijke inventarisatie is in 1985 een begin gemaakt.

Op instigatie van het Goois Museum is dit werk in 1986 voortgezet door een aantal leden van AWN-afdeling Naerdinclant: S. Pos, mw. L. van Duyn-Franken en mw. K. Ruys-Janzen. De gebieden werden afgeploegd in stroken van circa vijf meter. Er werden vrijwel geen scherven of vuursteenafgeslagen gevonden. Dit is begrijpelijk, omdat in afgebrande gebieden de bodem niet is opengelegd.

In 1986 werd een kleine twintig hectare heide afgebrand, verspreid over 54 perceeltjes, die zich bevonden op de Westerheide, de Hoorneboegse heide en de Bussummerheide (alle in Hilversum), de Zuiderheide (Laren), de Tafelbergheide (Laren en Blaricum) en de Blaricummer heide (Blaricum). Alleen op de twee laatstgenoemde heiden werden geen archeologische monumenten aangetroffen, in de overige vier gebieden was dat wel het geval. De aangetroffen, tot dan toe niet geregistreerde monumenten zijn in drie categorieën te verdelen:

a. Urnenveldheuveltjes. Deze kwamen in grote aantallen onder de hei vandaan. In totaal werden 117 mogelijke urnenveldheuvels ontdekt, waaronder 14 twijfelachtige. De overige 103 bevinden zich op de Westerheide (72), de Bussummerheide (13), de Zuiderheide (2) en de Hoorneboegse heide (16).

b. Er zijn 12 walsystemen van onbekende herkomst geregistreerd. Negen hiervan bevinden zich op de Westerheide, drie op de Bussummerheide. Vermoedelijk zijn het perceelsecheidingen.

c. Raadselachtig zijn series van vier tot zeven evenwijdig lopende, langgerekte verhogingen, die zich lintvormig door de heide slingeren, onderling gescheiden door brede greppels. Zij zijn circa vijf meter breed en tot een kilometer lang. Deze systemen, die goed waarneembaar zijn op luchtfoto's, bevinden zich op de Westerheide, de Zuiderheide en vooral op de Hoorneboegse heide. Mogelijk betreft het akkers (determinatie Pos). Al deze verschijnselen zijn globaal ingetekend, een exactere intekening moet nog volgen. De waarnemingen zijn alleen op het oog gedaan; voor nadere determinatie en datering is verder onderzoek, waaronder proefgravingen, noodzakelijk.

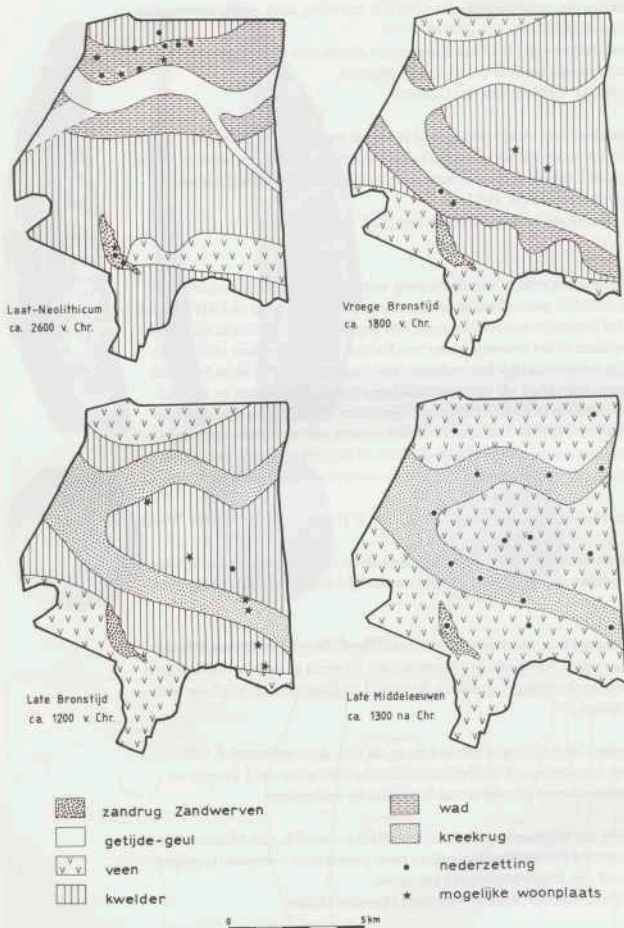
Door omstandigheden heeft in 1987 geen verdere inventarisatie van de dat jaar afgebrande heidegebieden plaatsgevonden. Hopelijk zal het onderzoek in 1988 worden voortgezet.

Goois Museum, Hilversum

M. Addink-Samplonius

De Gouw (afb. 2) De veldkartering in ruilverkavelingsgebied De Gouw is voortgezet. Het onderzoek werd uitgevoerd door het RAAP, in opdracht van de Landinrichtingsdienst, startte in 1985 (Van der Gaauw/Manning 1986) en is inmiddels afgesloten. Tijdens het belopen van het gebied is aardewerk uit meerdere perioden verzameld: Laat-Neolithicum (185 fragmenten), Bronstijd (37), IJzertijd ? (5), Vroege Middeleeuwen (25), Late Middeleeuwen (5750). De Laat-Neolithische vondsten zijn duidelijk geconcentreerd in de omgeving van Aartswoud, in de noordwesthoek van het gebied. Tijdens de loopfase is op de in het Laat-Neolithicum bewoonde rug van Zandwerven geen materiaal uit deze periode gevonden.

Het booronderzoek omvatte ca. 2000 boringen, meestal tot ca. 1,60 m onder het maai-veld, in een keuze uit de geregistreerde vindplaatsen. De keuze der boorlocaties werd bepaald door de aard en de zeldzaamheid van het vondstmateriaal (Laat-Neolithicum, Bronstijd), de geologische situatie (viel er nog een loopvlak of een woonlaag te verwachten) en de aanwezigheid van onnatuurlijk reliëf (met name het geval bij Laat-Middeleeuwse 'kultuurgronden'). Hoewel in veel boringen geen overtuigende bewoningssporen werden aangetroffen zijn in het noordwesten van De Gouw op meerdere plaat-

Afb. 2. De Gouw. Door de Stichting RAAP gekarteerde nederzettingen en mogelijke nederzettingen. Tekening: Stichting RAAP.

sen duidelijke woonlagen uit het Laat-Neolithicum vastgesteld: gemakkelijk herkenbaar aan de zwarte kleur en de aanwezigheid van mosselschelpen. Ook uit de Vroege Bronstijd is op enkele plaatsen een woonlaag aangetoond. De niet (meer) door later sediment afgedekte bewoningssporen uit Midden-Late Bronstijd waren, door hun te hoge ligging, moeilijk herkenbaar. Boringen in Laat-Middeleeuwse 'kultuurgronden' leverden steeds

eenzelfde resultaat op: een ophogingslaag van 50-100 cm dikte, vaak met scherven, bot, houtskool en fosfaatvlekken.

De bewoningsgeschiedenis van De Gouw hangt nauw samen met de geologische ontwikkeling. De relatie tussen beide is in afb. 2 weergegeven.

Bron: Jaarverslag RAAP 1986 (P. van der Gaauw)

Haarlem: Zuiderpolder Door AWN-werkgroep Haarlem en Haarlems gemeente-archeoloog werden op verschillende plaatsen in de polder waarnemingen verricht. Hierbij werden sporen van Laat-Neolithische bewoning vastgesteld, die aanleiding waren voor een uitvoeriger onderzoek in 1987.

Bron: Jaarverslag Gemeente-archeoloog Haarlem (J.M. Poldermans)

Hauwert Op een terrein ten zuiden van de Notweg werden door S. Koopman uit Wervershoof, op twee duidelijk gescheiden plaatsen, vondsten uit Bronstijd en Late Middeleeuwen gedaan. Het Bronstijd-materiaal omvat: een gepolijste barnstenen kraal (vergelijkbaar met exemplaren in het bekende snoer van Exloo), een afgebroken vuurstenen speerpunt (mogelijk oorspronkelijk het onderste deel van een dolk van Skandinavisch type), een vuurstenen schrabber, elf vuursteenafslagen, enkele klopstenen en een wetsteen. Tot de Middeleeuwse vondsten behoren fragmenten kogelpot- en pingsdorfaardewerk. In alle gevallen is sprake van oppervlaktevondsten, afkomstig van voor de bolcultuur gescheurd en gespit oud grasland. Tijdens de ruilverkaveling is het terrein, dat op een oude kreekrug ligt, geëgaliseerd zodat de oorspronkelijke stratigrafie ten dele verstoord is.

Westfries Museum, Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Hilversum Gemeente-archeoloog M. Addink-Samplonius meldde de ontdekking van twee zeer waarschijnlijke grafheuvels en een vermoedelijke in een tuin aan de Sparrenlaan te Hilversum.

Hilversum: Aardjesberg Door mevrouw J. Offerman-Heykens is een veldkartering uitgevoerd op de akker op de Aardjesberg (Westerheide). Er werd naast Mesolithische en latere vuursteen ook aardewerk gevonden uit Bronstijd en IJzertijd (o.a. een fragment Wickeldraad-aardewerk).

Hilversum: Corversbos Verkenningen van akkers in dit bos, door mevrouw J. Offerman-Heykens, leverden opnieuw Midden-Paleolithische vuursteen op: 1 kerntje en 3 afslagen. Een geretoucheerd boortje is van Neolithische ouderdom.

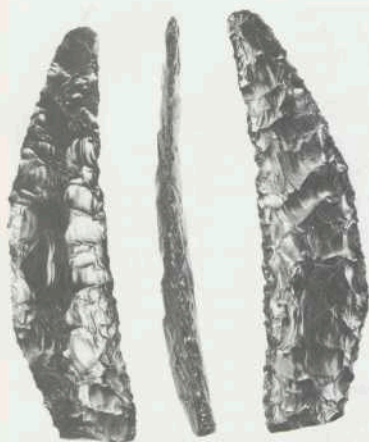
Hoogkarspel Tijdens het afsteken van slootkanten werden door Th. van Meurs uit deze plaats enkele fragmenten Bronstijdaardewerk en twee grotendeels complete kogelpotten (waarvan een met zgn. zwaluwnestoren) gevonden.

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum Hoorn

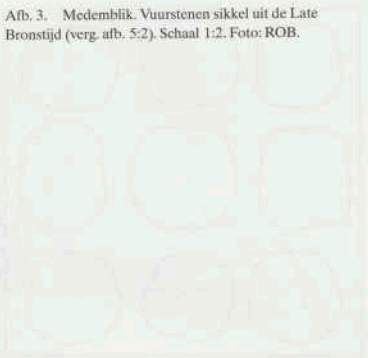
Medemblik (afb. 3-6) Sportduiker J. v.d. Heijden meldde opnieuw vondsten van de IJselmeerbodem nabij Medemblik: een vuurstenen sikkel (15 cm lang, 4 cm breed) uit de Late Bronstijd en drie zogenaamde kubusstenen, vermoedelijk uit Laat Neolithicum of Bronstijd.

Naarden Uit de zandwinput in het Randmeer voor de kust van Naarden zijn Pleistocene botten en boomstamfragmenten opgezogen. Het materiaal komt van 20 tot 30 m diepte en dateert vermoedelijk uit het Eemien. Melder: mevrouw J. Offerman-Heykens.

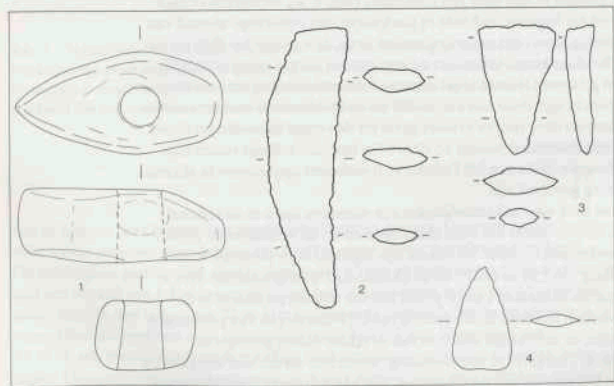

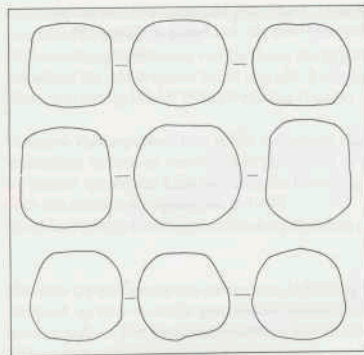
Afb. 3. Medemblik. Vuurstenen sikkel uit de Late Bronstijd (verg. afb. 5:2). Schaal 1:2. Foto: ROB.

Afb. 4. Medemblik. 'Kubusstenen' uit vermoedelijk Laat-Neolithicum of Bronstijd (verg. afb. 6). Foto: ROB.

Afb. 5. 1. Wieringermeer. Stenen hamerbijl (verg. afb. 9); 2. Medemblik. Vuurstenen sikkel (verg. afb. 3); 3. Zijpe: Sint Maartenszee. Fragment vuurstenen sikkel (verg. afb. 11); 4. Warmenhuizen. Vuurstenen pijlpunt (verg. afb. 8). Schaal 1:3. Tekening: IPP (nr. 1) en ROB (nr. 2-4).

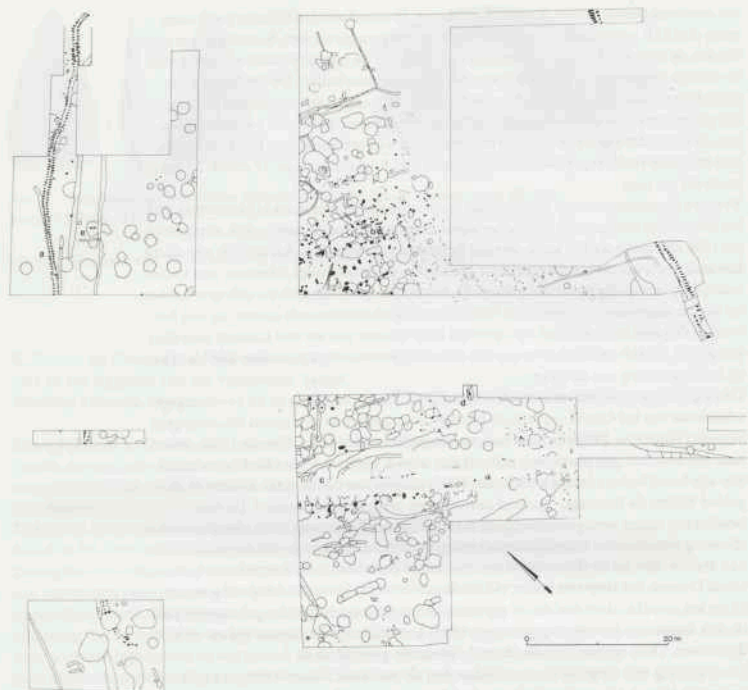
Afb. 6. Medemblik. 'Kubustenen' (verg. afb. 4). Schaal 1:4. Tekening: ROB.

Velsen; Velsbroekpolder (afb. 7) In de Velsbroekpolder werd door het IPP een noodopgraving uitgevoerd in een nederzettingsterrein uit de Bronstijd. Bewoningssporen werden hier voor het eerst ontdekt tijdens een in de periode 1983-85 in de polder uitgevoerd booronderzoek (Bosman 1985). Opgraven werd noodzakelijk toen bij de aanleg van wegunetten en rioleringsleuven voor de nieuwe woonwijk Velsbroek een ongeveer 1,4 ha groot gebied met nederzettingssporen werd aangesneden. Hiervan kon 0,34 ha worden onderzocht.

De nederzettingssporen zijn gevonden op een ca. 90 m brede duinrug, gevormd op Calais IV-sediment (thans op 2,10 m-NAP). Ze waren vooral op de hoogste delen van het duin (1,30 m-NAP) geconcentreerd. In het onderzochte areaal lijkt het duin voor driekwart omgeven geweest te zijn door een omheining (afb. 7: a), vertegenwoordigd door een 45 cm uit elkaar liggende, dubbele rij paalgaatjes met onderlinge afstand van ca. 30 cm. De omheining liep in het oosten en westen langs de voet van het duin en aan de noordzijde over het duin heen. Alleen aan de voet van het duin is enige stratigrafie ongestoord bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat zowel de omheiningssporen als enige greppels en kuilen bedekt zijn, door een kleipakket uit de Duinkerke 0-transgressiefase. Op grond hiervan kunnen deze sporen in ieder geval tot de vroege Bronstijd gerekend worden. Het omheinde duinareaal beslaat 6570 m². Op het duin zelf zijn voormalige loopvlakken en de hoogste delen van het Duinkerke 0-sediment opgenomen in akkerlagen die na de bewoning gevormd zijn.

In het gebruik van het duin voor akkerdoeleinden zijn meerdere fasen te onderscheiden. Dit blijkt uit de aanwezigheid van twee akkerlagen en uit de verschillende richtingen van de eergetouwkrassen eronder. De akkers zijn afgedekt door humeuze lenzen, met daarop een kleilaag (op 1,10 m-NAP) uit de Duinkerke I-transgressiefase. Het gebruik van het areaal als akkerland kan op grond hiervan worden gedateerd in de periode Bronstijd-Midden IJzertijd. In afwachting van C14-dateringen van grondlagen en materiaal uit sporen, en uitvoeriger analyses van de relatie tussen geologie en archeologie (Bosman & Therkorn, in voorbereiding) wordt hier verder niet ingegaan op de periodisering van het gebruik van de vindplaats. Wel kan een korte beschrijving van de nederzettingen en bijbehorende vondsten gegeven worden.

Onder de akkerlagen konden in het gewemel aan sporen tot nu toe vijf huisplattegronden onderscheiden worden. Gezien de oversnijdingen is het waarschijnlijk dat er maar

Afb. 7. Velsen: Velsbroekpolder. Plattegrond van een nederzetting uit de (Vroege) Bronstijd. Paalkuilen zijn zwart aangegeven. a. sporen van een omheining; b. kuil met resten van runderen (huisoffer); c. mogelijke huissloten; d. kuil met runderskelet; e. kuil met eikestammen. Niet afgebeeld zijn drie sleuven in aangrenzende arealen. Tekening: IPP.

één of hooguit twee boerderijen tegelijkertijd hebben gestaan. De erven van de boerderijen waren omgeven door hekken van paaltjes, soms in een standgreppel geplaatst. De duidelijkste plattegrond, slechts bestaande uit twee rijen staanders, 3 m uit elkaar en met een afstand van 1,5 m tussen de palen, had een minimum lengte van 15 m en was waarschijnlijk niet langer dan 21 m. Het ongestoorde oosteinde heeft een afgeronde vorm. Geassocieerd met deze plattegrond is een kuil (b), met afmetingen van 50 x 90 cm, waarin een compleet kalf en twee *crania* van volwassen runderen begraven waren. Gelegen tussen de staanderrijen en haaks daarop, geeft deze offerkuil vermoedelijk de grens tussen stal- en woongedeelte weer. De onduidelijkheid van de overige plattegronden, waarvan drie mogelijk waren omgeven door huissloten (c), is voornamelijk het gevolg van de aanwezigheid van vele kuilen,

die eveneens bedekt waren door de akkerlagen. In totaal werden behalve paalkuilen meer dan 220, voornamelijk ovale en ronde kuilen teruggevonden. Sommige, met name die aan de voet van het duintje, zouden op grond van de hoefafdrukken van runderen eromheen geïnterpreteerd kunnen worden als drinkwaterkuilen. De functie van de meerderheid van de kuilen is echter onduidelijk. Met enige uitzonderingen waren ze alle gekenmerkt door een minimum aan of de totale afwezigheid van vondsten. Twee van de uitzonderingen zijn een kuil met het skelet van een volwassen rund (d) en een kuil met twee rechtop geplaatste eikestammen met doorsneden van 37 cm en 23 cm (e), beide 60 cm lang.

Verdere noemenswaardige vondsten uit kuilen zijn een min of meer kubusvormig stuk barnsteen met onafgemaakte doorboringen, fragmenten van minstens drie weefgewichten (alle afkomstig uit één kuil), en twee bewerkte vuursteentjes. Aardewerk was slecht bewaard gebleven en bleef beperkt tot kleine dik- en dunwandige scherven, met kwarts, schelp of plantaardig materiaal gemengd. Sommige determinaties en tellingen hebben tot nu toe uitgewezen dat onder de botresten van gedomesticeerde dieren die van het rund in de grote meerderheid zijn, gevolgd door schaaap/geit en veel kleinere aantallen van paard, varken en hond. Visvangst is ook vertegenwoordigd, o.a. door een klein aantal botfragmenten van de steur.

De opgraving past in het onderzoek van het IPP naar het ontstaan en de bewoningsgeschiedenis van het Oer-IJ-estuarium. Eerder onderzoek naar een aantal Bronstijdgrafheuvels (Woltering 1979) en naar nederzettingen (Beemster/Brandt 1986), meer naar het noorden gelegen op een afstand van resp. 1 km en 0,45 km heeft samen met een uitgebreid booronderzoek (Bosman 1985) uitgewezen dat de strandwallen in dit gebied tijdens de Bronstijd intensief bewoond en geëxploiteerd werden. De hier beschreven resten vertegenwoordigen, betreurenswaardig genoeg, in ons land de meest uitvoerig onderzochte Bronstijdnederzetting in dit landschapstype. Verder onderzoek van andere sites uit de Bronstijd, en ook uit latere perioden, in de contactzone tussen de Oude Duinen, het laagveen en het estuarine gebied nabij Velsen is dringend gewenst. Door het noodkarakter van deze opgraving kon weinig aandacht besteed worden aan de ook aanwezige perceleringssystemen uit de Late IJzertijd-Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Deze sporen zijn slechts in de profielen geregistreerd.

De opgraving was mogelijk door subsidies van de provincie Noord-Holland en de gemeente Velsen. Onmisbare hulp werd ondervonden van Burgemeester en Wethouders van Velsen en van vele ambtenaren (met name de heren S. Rolle, P.J. van der Laan en A. Leyder Havenstroom) en van de heer J. Kuitwaard (aannemersmij NBM).

IPP, Amsterdam

L.L. Therkorn

Venhuizen Luchtfotograaf P. Paris te Amsterdam zond enkele boven oostelijk West-Friesland gemaakte foto's ter beoordeling. Ze tonen in een gebied ten zuiden van Terlusuis sporen van een van de huidige afwijkende verkaveling. Vermoedelijk is sprake van Bronstijd-greppels. De foto's zijn, ter verdere bestudering, toegezonden aan W.H. de Vries-Metz (IPP).

Warmenhuizen (afb. 5 en 8) Bij het uitbaggeren van een sloot in de Grebolder werd door P. Vlam uit Schoorlдам een grote pijlpunt van grijze vuursteen gevonden (afmetingen: lang 55 cm, breed 32 cm, dik 0,9 cm). Datering: waarschijnlijk Bronstijd. De vondst werd gemeld door J. Westra, Warmenhuizen.

Wieringermeer (afb. 5 en 9) Tijdens landbouwwerkzaamheden vond J. Boer uit Mid-denmeer een Laat-Neolithische stenen hamerbijl. De hamer is 10,8 cm lang en heeft een grootste breedte van 5,2 cm. De steensoort is gabbro (determinatie H. Kars, ROB), een niet ongebruikelijk materiaal voor dit soort hamers. Het voorwerp werd aan de oppervlakte gevonden.

Afb. 8. Warmenhuizen. Vuurstenen pijlpunt uit vermoedelijk de Bronstijd (verg. afb. 5:4)
Schaal 1:2. Foto: ROB.

Afb. 9. Wieringermeer. Stenen hamerbijl (verg. afb. 5:1). Schaal 1:2. Foto: IPP.

K. Dudink uit Zwaagdijk meldde enkele oppervlaktevondsten: vier vuurstenen schrabbers en een fragment van een vuurstenen 'zaagje'.
Westfries Museum, Hoorn

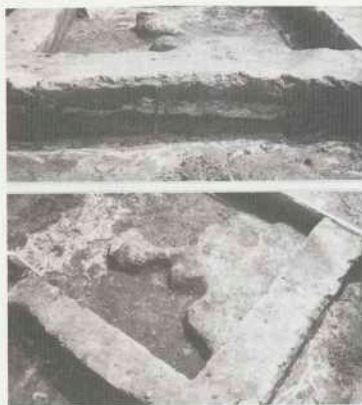
T.Y. van de Walle-van der Woude

Zwaagdijk-oost K. Dudink uit Zwaagdijk meldde de vondst van een maalsteen (ligger). Gezien de vondsten die in het verleden van hetzelfde terrein gemeld zijn, dateert de steen vermoedelijk uit de Bronstijd. De vondst werd gedaan tijdens landbouwwerkzaamheden.

Tijdens de opnamen die in januari 1986 voor het TV-programma Tussen Kunst en Kitsch in het Westfries Museum werden gemaakt meldde mevrouw Langendijk uit Zwaagdijk-oost enkele reeds eerder gedane vondsten. Het gaat om een Sögeler pijlpunt, een vuurstenen pijlpunt met schachtdoorn en een vuurstenen sikkel. De sikkel was een oppervlaktevondst. De pijlpunten werden gevonden bij het spoelen van bloembollen, afkomstig van de westzijde van het terrein waar in 1961 een ROB-opgraving plaatsvond naar nederzettingssporen en vlakgraven uit de Midden-Bronstijd. Van de sikkel is de punt afgebroken; de huidige lengte bedraagt 15 cm. Van de pijlpunt met schachtdoorn ontbreekt eveneens het uiterste puntje en een deel van de schachtdoorn. De huidige lengte is ca. 2 cm. De Sögeler pijlpunt meet 2.5 cm.
Westfries Museum, Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Zijpe: Keinsmerbrug (afb. 10) Na wat voorbereidend werk in april werd in de periode mei-juli een onderzoek uitgevoerd in een woonplaats van de Standvoetbekercultuur bij Keinsmerbrug in de Zijpe- en Hazepolder, ten noordwesten van Schagen. De plek werd eind 1975 door leden van AWN-werkgroep Schagen ontdekt in een gebied dat voor de bloembollenteelt geschikt wordt gemaakt door de afgraving van een pakket Middel-eeuwse klei, die voor dijkophoging wordt gebruikt, en de opvulling van het zo ontstane gat met zeezand uit de Waddenzee (zie Woltering 1986, 282).
De woonplaats manifesteerde zich als een lage verhevenheid in een nog niet ontgraven weiland. Profonderzoek door de AWN bracht een onder de klei gelegen humeus-venig woonlaagje aan het licht met verbrande vogelbotjes, vuursteen en enkele aardewerkscherven die op dat moment niet nader dan in Laet-Neolithicum of Vroege Bronstijd vielen te dateren. De plek leek zeer gering in omvang te zijn. De resultaten van het onderzoek in 1986 worden hier kort samengevat.
Naar de geologische situatie van de vindplaats is onderzoek ingesteld door W. Bosman te Santpoort (30 boringen, grotendeels in de directe omgeving) en door de RGD (J. Blokzijl: een serie van 5 boringen tussen Keinsmerbrug en Keinse). De ondergrond van het gebied bestaat uit Calais IV-wadafzettingen die naar boven toe via begroeiings-

Afb. 11. Zijpe: Sint Maartenszee. Fragment van een vuurstenen sikkel uit Late Bronstijd – Vroege IJzertijd (verg. afb. 5:3). Schaal 1:2. Foto: ROB.

Afb. 10. Zijpe: Haardplaat van klei (profiel en vlak) in een nederzetting van de Standvoetbekerkuultuur. Foto: ROB.

horizonten overgaan in veen. Dit proces heeft zich afgespeeld in een opslibbend en geleidelijk verlandend getijdebekken (het zogenaamde zeegat van Bergen). Uit een nabijgelegen lokatie (Lagedijk) is een C14-datering voor de onderkant van het veen bekend: 3830 ± 55 (GrN 9461). De dikte van het veen kan in de Romeinse Tijd ongeveer 1,5 m geweest zijn. Daarvan resteert, althans in de directe omgeving van de onderzochte site, nog slechts een ca. 5 cm dik laagje. De klei op het veen (een ca. 50-90 cm dik pakket) is een Duinkerke III-afzetting. De opgegraven woonplaats ligt op een hoog punt in de onderliggende wadafzettingen (ca 1,7 m-NAP). Het niveauverschil met de omgeving bedraagt enkele decimeters. Het kan samenhangen met de aanwezigheid van een schelpenbank in de ondergrond maar is er niet uitsluitend door veroorzaakt.

Tijdens de opgraving bleek al gauw dat sporen en vondsten zich over een groter oppervlak (een ovaal gebied van ca. 15×20 m) uitstrekten dan aanvankelijk werd gedacht. De oorspronkelijke opzet om het hele areaal in m^2 -vakken uit te troffelen, de positie van alle daarbij geborgen materiaal in het horizontale vlak in te meten en op tekening vast te leggen, er alle vrijgekomen grond te zeven moest door gebrek aan tijd en mankracht dan ook worden bijgesteld. Uiteindelijk is ongeveer de helft van de m^2 -vakken met de troffel doorzocht, de rest met de schop geschaafd, is van ongeveer een kwart de grond gezeefd (door 2- of 4-mm zeef), en zijn de vondsten per vak verzameld en geadministreerd. Uit woonlaag en kuilen is een groot aantal monsters voor botanisch en zoölogisch onderzoek genomen.

Materiële vondsten zijn vooral afkomstig uit de 10-15 cm dikke woonlaag: aardewerk, vuursteen (kleine schrabbers en afslagen), onbewerkt natuursteen, verbrand bot. Het versierde aardewerk (met visgraat- en touwmotief; vermoedelijk AOO) maakt duidelijk dat sprake is van een woonplaats uit de late Standvoetbekerperiode. Vroege bakers en Klokbekeeraardewerk ontbreken.

De grondsporen omvatten paalgaten, kuilen en talloze indrukken van runderhoeven in de wadafzettingen onder de woonlaag, en assige kleiplaten in de woonlaag. Uit de paal-sporen valt geen overtuigende plattegrond af te leiden. In de woonlaag en kleiplaten (vermoedelijk stookplaatsen) zijn meerdere niveaus onderscheiden. Sporen en vondsten uit de vroegste gebruiksfase bevinden zich onder het veen. Op hogere niveaus blijkt het veen opgenomen in de woonlaag. Hieruit kan worden afgeleid dat de plek na het begin

van de veengroei nog herhaaldelijk is gebruikt. De kuilen reikten tot ca. 1 meter onder de woonlaag en hadden alle bovenin een nagezakte vulling van Duinkerke III-klei. Tijdens de eindfase van het onderzoek bleek bij het couperen dat niet alleen Laat-Neolithische maar ook in de Romeinse Tijd geïmporteerde kuilen aanwezig waren. In welke context de laatstgenoemde moeten worden geplaatst is onduidelijk. Sporen van inheems-Romeinse bewoning, die zich door aardewerkvondsten onmiddellijk verraden, zijn verder binnen de opgraving niet aangetroffen. Wel is in de periferie van het opgegraven gebied en in ontsluitingen daarbuiten op het veen een enkele maal een inheems-Romeinse scherf gevonden.

Over het karakter van de bewoning valt op dit moment nog niet veel te zeggen. De (voorlopige) determinatie van enkele zoölogische monsters laat zien dat naast rundveehouderij vooral vogeljacht (wilde eend, taling) en visvangst in de voedsel economie een rol speelden. Er zijn ook resten van de hond gevonden. Het veelvuldig voorkomen van heemst in enkele geanalyseerde botanische monsters wijst op een zoute bodem. Of sprake is van een het gehele jaar door bewoonde of van een slechts tijdens perioden van seizoensbeweiding bezochte plek (veedrinkplaats) kan vooral blijken uit het onderzoek van de zeer talrijke vogelresten.

Er zijn ook sporen van Vroeg- of Laat-Middeleeuwse activiteit waargenomen. Ze bestaan uit een aantal, buiten het Laat-Neolithische areaal gelegen, voornamelijk rechthoekige kuilen, kennelijk ontstaan bij het spitten van veenplaggen. Ze gaan vooraf aan de afzetting van Duinkerke III-klei.

Door W. Bosman is een aanvullend geologisch onderzoek uitgevoerd in een op ca. 300 m ten noordwesten van de opgraving gelegen, in het landschap nog duidelijk zichtbare fossiele geul met oeverwallen. De geul funktioneerde tijdens de Duinkerke III-periode en is dus van Middeleeuwse ouderdom. Een relatie met de Laat-Neolithische bewoning kan worden uitgesloten.

Het onderzoek is uitgevoerd door de ROB (P.J. Woltering, G. van Haaff, J. Buurman, F. Laarman). Gedurende de hele campagne is meegewerkt door W.J. Hogestijn, die een aandeel in de dagelijkse leiding had, gedurende meerdere weken door G.P. Alders (ADN) en T. ten Ansscher (student IPP), en voor langere of kortere tijd door een wisselend aantal vrijwilligers (onder anderen leden van de AWN-werkgroep Schagen). Een enkele weken na de overeengekomen datum door de Telegraaf geplaatste oproep kwam als mosterd na de maaltijd: vele werkwilligen moesten worden afgewezen.

Zijpe: Sint Maartenszee (afb. 5 en 11) Op het strand bij Sint Maartenszee werd door Hessel Tent Beeking uit Alkmaar een fragment van een vuurstenen sikkel gevonden. Datering: Late Bronstijd of Vroege IJzertijd.

Romeinse Tijd

Limmen-Heiloo In dit 2600 ha grote ruilverkavelingsgebied is door RAAP, in opdracht van de Landinrichtingsdienst, een veldkartering uitgevoerd. In grote delen van dit gebied zijn de archeologische resten al verdwenen of sterk aangetast door erosie van natuurlijke (verstuuving, verspoeling) en menselijke oorsprong (ontzanding, veenwinning, diepe grondbewerking). Binnen het gebied kunnen de volgende landschappelijke eenheden, elk met eigen mogelijkheden tot bewoning, worden onderscheiden. Strandwallen. Deze zandruggen zijn grotendeels 'afgegeest', maar nog wel herkenbaar door hun iets hogere ligging. Ze worden doorgaans gebruikt voor mais- en bollenteelt. Sporen van bewoning kunnen er terug gaan tot in het Laat-Neolithicum. Strandvlakten: zandige laagten tussen de strandwallen. In het ruilverkavelingsgebied komen twee met later sediment opgevlude strandvlakten voor. De oostelijke, laagst gelegen vlakte is opgevlud met een ruim 1 m dik veenpakket, waarop een dunne laag

Middeleeuwse klei ligt. In de westelijke komen enkele smalle, 30-60 cm hoge ruggetjes voor. Dit zijn door Middeleeuwse klei bedekte opduikingen in de strandvlakte, waarop bewoningssporen vanaf de Late IJzertijd verwacht kunnen worden.

De binnendelta van het Oer-IJ; wadafzettingen uit de Duinkerke I-periode, doorsneden door opgevelde stroomgeulen met lage oeverwallen. Op de lagere delen ligt Middeleeuwse klei. De geulen tekenen zich in het landschap af als drassige laagten, waarin vaak vaarten en kavelsloten zijn gegraven. Waar de geulen het veengebied zijn binnengedrongen komen in het overgangsgebied reliëfrijke terreinen voor. Dit reliëf is het gevolg van het verschil in klinkgevoeligheid tussen de zandige binnendelta-afzettingen en het veen, en deels ook door erosie veroorzaakt. In dit gebied zijn bewoningssporen vanaf de Late IJzertijd te verwachten.

Een veengebied, gelegen ten oosten van de strandwal Uitgeest-Akersloot. Het veen is met Middeleeuwse klei bedekt.

De kartering heeft materiaal uit meerdere perioden opgeleverd: Late IJzertijd (aardewerk met kamversiering, nagelindrücken en schelpmagering), Romeinse Tijd (inheems en import aardewerk), Vroege Middeleeuwen (Merovingisch en Karolingisch import-aardewerk) en Late Middeleeuwen. De resultaten bevestigen het uit eerder onderzoek bekende beeld. De vondsten van de strandwallen dateren uit Late IJzertijd, Romeinse Tijd, Vroege en Late Middeleeuwen, die uit het Oer-IJ-stroomgebied uit Late IJzertijd en Romeinse Tijd, terwijl ook hogere plaatsen in de strandvlakte in de Romeinse Tijd waarschijnlijk bewoonbaar waren. Binnendelta en strandvlakte raakten aan het eind van de Romeinse Tijd door wateroverlast onbewoonbaar. Pas rond 1000 n.C. zijn deze lagere, toen inmiddels met veen overgroeide gebieden opnieuw ontgonnen. Bron: Jaarverslag 1986 RAAP (C. Ravesloot, F.A. Perk).

Schagen Leden van AWN-werkgroep Schagen deden weer tal van vondsten en waarnemingen in en rond Schagen.

Terrein van kasteel Schagen; voortzetting van het onderzoek naar de op grond van eerdere waarnemingen vermoede 12e-13e-eeuwse voorganger van het in 1390 gebouwde kasteel van Albrecht van Beieren.

Tussen Noord en Nieuwstraat: een ca. 20 cm dik veenrestant, op ongeveer 1,5 m onder het maaiveld, waarop overblijfselen (aardewerkconcentratie) van een inheems-Romeinse nederzetting.

Meerdere vindplaatsen ten oosten van Schagen (ten zuiden van De Hoep): een cultuurlaag uit de Late IJzertijd, op een diepte van ca. 1,4 m onder het maaiveld, onder een 60 cm dik pakket pik-klei, gelegen aan het voormalige riviertje De Leets; sporen van inheems-Romeinse bewoning op ca. 1 m diepte; enkele concentraties Laat-Middeleeuws aardewerk aan het oppervlak.

Ten zuiden van Schagen (Muggenburg): inheems-Romeins aardewerk in bagger uit de Avendorpervaart, afkomstig van een al eerder gelokaliseerde nederzetting; nederzettingsslag met inheems-Romeins aardewerk en import, aangetroffen in een ter plekke gegraven proefput.

Ten zuidoosten van Schagen (Schagerwiel); waarnemingen bij de illegale afgraving van een nog onbeschermd maar in het kader van de toekomstige ruilverkaveling als te handhaven voorgesteld dijkrestant met aangrenzend laag terpje.

Bron: Jaarverslag 1986 AWN-werkgroep Schagen (F. Diederik).

Texel (afb. 12 en 13) De veldkartering is voortgezet. Er zijn alleen in januari akkers belopen; in januari-februari en april-mei werd een booronderzoek uitgevoerd.

De kartering leverde zes vindplaatsen met verspreide vondsten op: in alle gevallen uit de Late Middeleeuwen, in één geval tevens uit de Midden-IJzertijd.

Een berekening van het belopen oppervlak per 31.1.1986 geeft ruim 19,5 km². Dit is ruim 32% van het karteringsgebied. Aan niet beloofbaar oppervlak (bebouwing,

Afb. 12. Texel. Follis van Constantinus I. Schaal ca 1:1.
Foto: Kon. Penningkabinet.

Afb. 13. Texel. Denarius van Karel de Grote of Karel de Kale. Schaal ca 1:1. Foto: Kon. Penningkabinet.

natuureservaat) is er ruim 7 km² (ca 12%). Aan nog te belopen oppervlak (voornamelijk grasland) resteert ruim 33 km² (ca. 55%). Een vergelijking met de voor 31.12.1977 berekende stand van zaken leert dat het belopen oppervlak sindsdien met meer dan 20 km² is toegenomen. Daarbij is het totaal aan afzonderlijk herkenbare vondstenconcentraties gestegen van ca. 90 tot ruim 160. De kartering wordt voorlopig voortgezet.

Het booronderzoek was een vervolg op een al in 1984 gestart onderzoek met als doel: a) het vaststellen van de geologische ligging van de vondstenconcentraties; b) het vaststellen van de mate waarin nog woon- en ophogingslagen aanwezig zijn; c) het verkrijgen van inzicht, op een aantal plaatsen, in het verloop van het Pleistocene oppervlak onder de mariene afzettingen. In vrijwel alle concentraties zijn twee of meer boringen gezet (totaal: 464). De tijdens dit onderzoek verkregen gegevens zijn momenteel nog nauwelijks uitgewerkt: op de resultaten zal in een volgende kroniek nader worden ingegaan.

Het onderzoek op Texel is uitgevoerd door de ROB (P.J. Woltering, P.C. van Beest, P.A. Grim, M.J.A. de Haan, F. van Kregten, H. ter Schegget).

Door S. Daalder te Oudeschild werden op Texel drie munten gevonden.

a) Een denarius, Diva Faustina I, na 141. Keerzijde: staande Pietas, bij altaar, rechterhand omhoog, linker in de zij (RIC 374). Gevonden aan het strand bij de Westerduinen. Determinatie: J.P.A. van der Vin, Koninklijk Penningkabinet.

b) Een follis van Constantinus I, ca. 330-335, muntplaats Cyricus. Keerzijde: twee soldaten bij twee veldtekens (vgl. RIC 65-66). Gevonden, met behulp van een metaaldetector, in een akker op Noordhaffel. Determinatie: J.P.A. van der Vin, Koninklijk Penningkabinet.

c) Een denarius van Karel de Grote (768-814) of Karel de Kale (843-877), muntplaats Melle (MG 172-1063). Voorzijde: kruis, CARLVS REX FR; keerzijde: monogram, METVLLO (= Melle). Gevonden (in 1985) in een akker op de Hoge Berg, met behulp van de metaaldetector. Determinatie: A. Pol, Koninklijk Penningkabinet.
De vondsten werden gemeld en gedocumenteerd door G. Gerrits te Den Burg.

Uitgeest Leden van AWN-afdeling Zaanstreek deden meerdere waarnemingen en vondsten.

Bij een verkenning in het gebied van stadsuitbreiding De Koog, na het graven van een waterpartij, werden een nieuwe inheems-Romeinse vindplaats (veel aardewerk - o.a. streepband-, slingerkogel, bot) en een Laat-Middeleeuwse mestkuil (met kogelpot, blauwgrijs, bot) ontdekt.

Een verkenning in de Uitgeesterbroekpolder, ten noorden van de provinciale weg, waar in het kader van de ruilverkaveling sloten werden gegraven, leidde eveneens tot de ontdekking van een nieuwe inheems-Romeinse vindplaats.

Een geploegd weiland te Dorregeest leverde verspreide Laat-Middeleeuwse vondsten op: kogelpot en steengoed.

Bron: Jaarverslag 1986 AWN-afdeling Zaanstreek (E.J. Helderman).

Velsen: Noord Spaarndammer polder Door het IPP zijn opgravingen gestart naar sporen van Romeinse militaire activiteit in de Noord Spaarndammer polder. Het onderzoek is een vervolg op de opgravingen die in de periode 1973-82 in samenwerking met AWN-werkgroep Velsen werden verricht en waarbij resten van een castellum met havenwerken uit het begin van de eerste eeuw, gelegen aan een zijarm van het Oer-II, aan het licht kwamen. Het onderzoek is hervat met het oog op de toekomstige aanleg van de Wijkertunnel, die het Romeinse havengebied zal doorsnijden. Het zal zich over meerdere jaren uitstrekken en wordt gefinancierd en gesubsidieerd door resp. Rijkswaterstaat en de provincie Noord-Holland. Over de resultaten in 1986 kon, door bijzondere omstandigheden, in deze kroniek geen verslag worden opgenomen: ze zullen later worden besproken.

Zijpe Leden van AWN-werkgroepen Zijpe en Schagen deden waarnemingen en vonden in het gebied tussen Slikkerdijk en spoorlijn. Er werden veldkarteringen uitgevoerd die resulteerden in de ontdekking van een zekere nederzettingssplek uit de Romeinse Tijd en vijf vermoedelijke. Ook op een al bekende inheems-Romeinse nederzettingssplek werd materiaal verzameld.

Een proefopgraving toonde aan dat de nieuw ontdekte nederzetting plaatselijk bijzonder goed gekonserveerd is onder langs een vaart opgeworpen grond (kade). Hier bevindt zich nog een tot 1,4 m dik veenpakket met bovenin een woonlaag. De plek heeft naast inheems aardewerk ook veel import opgeleverd.

Bron: Jaarverslag 1986 AWN-werkgroep Schagen (F. Diederik).

Middeleeuwen en later

Alkmaar Op verscheidene plaatsen in de stad werden waarnemingen gedaan. Op de hoek van Houttil en Waagplein werd een direkt op het zand gelegen klei-ophoging vastgesteld.

Aan de Lutтик Oudorp werd op de plaats waar vroeger de Vriesia-fabriek stond een profiel opgetekend. Uit de ophogingslaag werd 15e-eeuws en later aardewerk verzameld.

Aan de Paternosterstraat werd na afbraak van het gebouw van de Keuringsdienst voor Waren een onderzoek ingesteld naar het verloop van de stadsmuur (bouw in 1536-38), die hier een scherpe bocht maakt. De in het schone zand ingegraven fundering bleek op veel plaatsen sterk verstoord; slechts de onderste steenlagen werden teruggevonden. Direkt naast het 16e-eeuwse muurwerk werden twee van vlechtwerk voorziene palenrijen, op afstand van ca. 75 cm van elkaar, aangetroffen. Mogelijk gaat het hier om een onderdeel van een eerdere stadsversterking. Enkele palen zullen dendrochronologisch worden onderzocht.

Bron: Jaarverslag 1986 Openbare Werken Alkmaar (E.H.P. Cordfunke).

Bij graafwerkzaamheden op het terrein van het voormalige regulierenklooster (zie eerdere kronieken) werden door G.P. Alders (ADN) mensenbeenderen en aardewerk (proto-steengoed, 15e-16e-eeuws) verzameld.

Amstelland Na een oriënterend onderzoek in 1985 (Datema/Ravesloot 1986) is door het RAAP, in opdracht van de Landinrichtingsdienst, een veldkartering verricht in herinrichtingsgebied Amstelland. Het onderzoek omvatte verschillende elementen: het belopen van het hele gebied, de inspectie van slootkanten, booronderzoek op daarvoor in aanmerking komende plaatsen en (samen met AWN-afdeling Amsterdam) een opgraving in een door nieuwbouw bedreigde Laat-Middeleeuwse woonplaats. Voor de vroege bewoningsgeschiedenis is de aanwezigheid van een voorloper van de Vecht belangrijk geweest. Van daaruit werd rond 1200 v. Chr. (in de Duinkerke 0-

periode) zand en zavel afgezet. Er ontstond een milieu waarin moerasbos tot ontwikkeling kwam en uiteindelijk bosveen groeide. Tijdens de Duinkerke III-periode vond vanuit het Almere erosie van het veen plaats en werd, vooral in de tweede helft van de 12e eeuw n. Chr., zware klei afgezet.

Uit het onderzoek is gebleken dat als gevolg van veenwinning en vooral stadsuitbreidingen van de Middeleeuwse landinrichting en het archeologisch bodemarchief weinig is overgebleven. Slechts op enkele plaatsen is de oorspronkelijke situatie vrij goed bewaard gebleven. Mede op grond van aanwezige natuurwaarden zal één Laat-Middeleeuwse huisplaats voor bescherming volgens de Monumentenwet worden voorgedragen; achttien andere (uit Late IJzertijd en Late Middeleeuwen) zijn als meldingsgebied gewaardeerd.

De opgraving in een Middeleeuws huis erf langs de Bullewijk leverde resten van haardplaatsen, houten palen en voor ophoging gebruikte pluggen op.

Bron: Jaarverslag RAAP 1986 (R. Datema).

Amstelveen Door AWN-afdeling Amsterdam (P. Hoogers) werden twee vindplaatsen van Laat-Middeleeuws (kogelpot, paffrath, siegburg) en later aardewerk langs de Bovenkerkerweg gemeld.

Amsterdam: centrum Ook in 1986 was het stadskernonderzoek buurtgericht. Dat wil zeggen dat steekproefsgewijs een aantal percelen per buurt wordt onderzocht. Door de onderzoeksresultaten uit verschillende buurten met elkaar te vergelijken wordt verwacht verschillen in consumptie- of verbruikspatronen per wijk te kunnen vaststellen. De resultaten van de afgelopen jaren hebben aangetoond dat door dit onderzoek ook criteria voor sociale differentiatie en, hoewel bij uitzondering, voor etnische afkomst geformuleerd kunnen worden. In dit kader werden in maart 1986 vijf huispercelen ontgraven in de Jordaan, te weten de huizen Anjelijsstraat 103, 107, 109, 111 en 113. De percelen Anjelijsstraat 103 en 107 waren door grondwerkzaamheden in het verleden diep verstoord, zodat het onderzoek hier geen resultaat opleverde. De percelen 109 en 111 bleken rond 1620 tegelijk gebouwd te zijn en een gemeenschappelijke ronde afvalput te bezitten. Deze uit baksteen opgetrokken put, was door een muur, die parallel liep aan de perceleringsgrens, in tweeën gescheiden. De diameter was 3 m en de put was tot een diepte van 2 m intact gebleven. Zo konden twee omvangrijke vondstgroepen uit het tweede kwart van de 17e eeuw geborgen worden, terwijl in de bovenlaag nog twee vondstgroepen uit de 18e eeuw aanwezig waren. Het ontbreken van vondstgroepen uit de tweede helft van de 17e eeuw wijst er op, dat de put in die tijd geleegd is, maar niet zo grondig dat de oudste lagen verwijderd werden.

Het huis Anjelijsstraat 113 was gebouwd met een op het achtererf gelegen houten afvalbak met de maten 4,35 × 2,30 m. De ingegraven bak was tot een diepte van 2,60 m nog intact. Opmerkelijk was dat, ofschoon de aanleg in hout afwijkend was van die van de huizen Anjelijsstraat 109 en 111, het gebruikspatroon en de konstruktiedatum identiek waren. Ook hier werden vondstgroepen uit het tweede kwart van de 17e en uit de 18e eeuw geborgen.

De resultaten van deze opgravingen zijn door de aanwezigheid van tweemaal drie vondstgroepen uit eenzelfde periode zeer bruikbaar voor vergelijkend onderzoek.

Archeologische Dienst, Amsterdam J.M. Baart

Amsterdam: Sloten (afb. 14) Dit onderzoek werd uitgevoerd om enerzijds meer inzicht te krijgen in de protohistorie van Amsterdam en anderzijds te zien of zich in de materiële cultuur verschillen voordoen tussen stad en platteland. Hiertoe werd een huisterp opgegraven, gelegen op het perceel Sloterweg 910/Geerban. Tot voor kort stond hier een boerderij, die vanwege de herinrichting van dit gebied gesloopt is. De huisterp bleek opgericht te zijn in het laatste kwart van de 13e eeuw. Ouder vondstmateriaal

Afb. 14. Amsterdam: Sloten. Profiel in een Laat-Middeleeuwse terp met boven elkaar een 13e- en een 14e-eeuwse stookplaats. Foto: Archeologische Dienst Amsterdam.

Afb. 15. Beverwijk. Funderingen uit de 14e eeuw op het perceel Breesstraat 51-55. Foto: AWN-werkgroep Beverwijk.

werd niet geborgen. De terp was 70 m lang en 30 m breed. De bovenlaag was in de loop der tijd door bouwactiviteiten en egaliseringswerkzaamheden sterk aangetast. Het vondstmateriaal op en rond de terp wijst er evenwel op, dat de terp permanent van de 13e tot en met de 20e eeuw bewoond is geweest.

De huisterp maakte deel uit van de ontginning Sloten. Het begin daarvan ligt in de 10e-11e eeuw. De oudste vermelding van Sloten dateert uit 1040, maar heeft waarschijnlijk betrekking op een situatie, die reeds in de 10e eeuw ontstaan was. De opgegraven huisterp bevindt zich aan de rand van het ontginningsgebied. Zij vertegenwoordigt dus een uitbreiding of liever een intensivering van de ontginningsactiviteiten.

Voor het onderzoek naar verschillen in de materiële cultuur tussen stad en platteland was de berging van een vondstgroep uit de tweede helft van de 16e eeuw in een aan de huisterp grenzende sloot van belang. Opmerkelijk was de aanwezigheid van uit Italië geïmporteerde majolica, waarvan het vermoeden bestond, dat deze zou kunnen behoren tot de innovaties die binnen een meer stedelijke cultuur werden geïntroduceerd. Het betrof hier een fruttiere (fruitschaal) vervaardigd in Montelupo. Het fraai polychroom uitgevoerde stuk aardewerk is gedekoreerd met een haas in het midden en met bladmotieven op de rand.

Archeologische Dienst, Amsterdam

J.M. Baart

Anna Paulowna Tijdens bodemkarteringswerkzaamheden werd in de gelijknamige polder een Laat-Middeleeuwse vindplaats (met as, verbrande klei, kogelpotaardewerk en pingsdorf) ontdekt. Vinder en melder: P.C. Kuier (Stiboka).

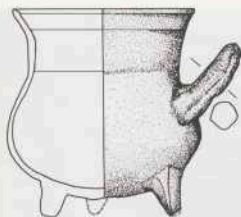
Barsingerhorn; Haringhuizen Voortzetting van waarnemingen door leden van AWN-werkgroep Schagen in een dijkrestant of terp. In een bouwput werd een vermoedelijk loopvlak (hutkom) uit de 13e eeuw vastgesteld. Het onderzoek zal nog worden voortgezet. Melder: F. Diederik, Schagen.

Bergen Tijdens de aanleg van een riool nabij Duinvermaak stuitte de eigenaar van deze uitspanning, G. Schiering, op de skeletten van twee in 1799 (tijdens de Engels-Russische inval) gesneuvelde Franse soldaten van het 60e regiment. Na tussenkomst van de Rijkspolitie werden de stoffelijke resten met de erbij gevonden knopen, gespen en munten overgedragen aan de 'gravendienst' van de Kon. Landmacht (H.J.R. Jongen). Melder: A.E.L. van IJzendoorn, Schoorl.

Beverwijk (afb. 15) Op een door afbraak vrijgekomen terrein aan de zuidzijde van de Breesstraat (nr. 51-55) is door AWN-werkgroep Beverwijk, begeleid door G.P. Alders (ADN), een opgraving uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats voorafgaand aan de bouw van een winkelpand voor C & A. Aangetroffen werden de funderingen van een in de rooilijn staand bakstenen gebouw van 8,75 x 9,75 m, met aanbouw aan de achterzijde, en muren van 0,9 tot 1,2 m dik. De bouwtijd ligt waarschijnlijk in de eerste helft van de 14e eeuw. Er is secundair veel baksteen uit ongeveer het derde kwart van de 13e eeuw gebruikt. Tegen een van de zijgevels stond een (later versteend) houten huis, waarvan meerdere vloerniveaus met bijbehorende stookplaatsen werden teruggevonden. Bij één van de verbouwingen van het stenen gebouw, omstreeks 1400, werden in de fundering scheepsresten verwerkt. Tevens werd er een beerput aangelegd, die veel aardewerk uit die tijd bevatte. In het gedeelte van het terrein dat aan de — parallel aan de Breesstraat lopende — Meerstraat grenst dateerden de oudste lagen uit de 13e eeuw. Hierin bevonden zich veel leerresten (afsnijdsel). Tijdens het onderzoek werd medewerking ondervonden van de grondeigenaar, de heer J.Th.M. Kochx, van C & A Nederland, en van de gemeente Beverwijk, die een kraan beschikbaar stelde.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Afb. 16. Broek in Waterland. Aardewerken pot (Jydepot) van grapemodel. Waarschijnlijk 2e helft 16e eeuw. Schaal 1:4. Tekening: IPP.

Leden van AWN-werkgroep Beverwijk deden op meerdere andere plaatsen vondsten en waarnemingen. Op een bouwterrein tussen Arendsweg, Galgenweg en Grote Houtweg (op de plattegrond van Jacob van Deventer uit ca. 1560 is hier het Galgenveld aangeduid) werden resten van houten palen (overblijfselen van galgen?) waargenomen. Er werd ook wat inheems-Romeins aardewerk en Romeins importaardewerk gevonden. Proefputten op een bouwterrein aan Zeestraat 41-43 leverden funderingsresten van houten planken en bakstenen (Laat-Middeleeuws of later) en een houten beschoeiing op.

In een rioleringsleuf aan Hoflanderweg 27-29 werd op ca. 1,45 m onder het maaiveld een — in dit gebied al eerder waargenomen — kultuurlaag uit de IJzertijd aangetroffen. Op een aangrenzend bouwterrein werd aan de oppervlakte Laat-Middeleeuws aardewerk verzameld. Melder: F.M. Wiegmans.

Broek in Waterland (afb. 16) Even ten noordoosten van Broek in Waterland werd op het land van de firma Spaans en Groot een huisplaats uit de 13e-16e eeuw opgegraven. Het doel van de opgraving was het vaststellen van de omvang van de schade die waterpeilverlaging toebrengt aan de archeologische sporen in dit veengebied. Het betreffende perceel wordt al geruime tijd sterk onderbemalen. Helaas werd geen hout aangetroffen waaruit de mate van oxydatie kon worden opgemaakt. De moeilijk te interpreteren sporen bestonden voornamelijk uit pluggenwalletjes, zowel uit de 13e-eeuwse fase als uit de 16e-eeuwse. Wel kon duidelijk worden geconstateerd dat de peilverlaging ook deze pluggenwalletjes heeft aangetast; nader onderzoek moet uitwijzen of de inwerking van zuurstof, schimmels e.d. inderdaad ook de conserveringsstoestand van het ecologische materiaal nadelig heeft beïnvloed. Het is curieus dat niet minder dan negen waterputten uit de jongste fase werden aangetroffen. Van de materiële vondsten zijn een fragment goudlustermajolica en een Jyde-grape met haakoor het vermelden waard.

IPP, Amsterdam

J.M. Bos

Callandssoog C. Vriesman te Callandssoog meldde vondsten van het strand. Het hier opgebrachte, uit het Schulpengat bij Den Helder opgezogen zand bevat naast moderne ammunitie ook oudere voorwerpen: munten (onder meer een Engelse gouden nobel van Hendrik IV, uit 1412-13), aardewerk (kogelpot en latere scherven), divers metaalwerk (kanonskogels, degengevest, tinnen lepels en gespen, passer). Aangenomen mag worden dat veel van dit materiaal uit scheepswrakken afkomstig is. Vergelijkbare vondsten werden gemeld door W.A. van Unk uit Callandssoog.

Drechterland: Oosterblokker Na waarnemingen die reeds eerder vanwege het Westfries Museum verricht waren, onmiddellijk ten noorden van de N.H. kerk te Oosterblokker, werd tijdens de restauratie van de kerk een klein onderzoek ingesteld in het inwendige van het gebouw. Twee noord-zuid sleuven zijn gegraven, één pal voor het orgelbalkon dwars over het schip, de andere midden door het dwarsschip. Het beeld was in beide sleuven gelijk. Sporen van een ouder kerkgebouw of een eerdere bouwfase van het bestaande zijn niet gevonden; wel vele op rijen liggende begravingen. Deze bestonden uit georiënteerde grafkuilen, die tot maximaal 1,4 m onder het maaiveld reikten. De kuilen waren gevuld met skeletresten, die deels sterk verstoord waren. De grafkuilen waren overdekt met een puinige ophogingslaag van ca. 0,8 m dikte. Daaronder bevond zich een 0,6 m dikke laag van egale grijze klei (opgebracht) rustend op een dunne vegetatieband aan de bovenzijde van de vaste kleiondergrond. Graven en bovenste ophogingslaag dateren uit subrecente tijd.

De 64 skeletten uit dit onderzoek werden op de gebruikelijke wijze bestudeerd. Het materiaal was echter zeer summier opgegraven en van een slechte kwaliteit, zodat de collectie slechts zal worden gebruikt voor vergelijkingsdoeleinden.

Bron: Jaarverslag ROB 1986 (H. Sarfatij, G.F. IJzereef).

Eilandspolder Door het RAAP is de veldkartering in de Eilandspolder voortgezet. Het onderzoek startte in 1985 (Datema 1986) en wordt uitgevoerd in opdracht van de Landinrichtingsdienst. Het is in 1986 grotendeels voltooid. Langs het noordelijk deel van het water De Gouw, in de oostelijke vaarpolder, is inmiddels een duidelijke bewoningslijn uit de periode 1000-1300 vastgesteld. Mogelijk is hier sprake van een vroege fase van het oude dorp Schermer dat vanaf 1063 in schriftelijke bronnen wordt genoemd. De plek van de bijbehorende kerk of kapel is tot nu toe niet gevonden, maar zou kunnen liggen in de omgeving van molen De Havik, aan het noordelijk uiteinde van De Gouw. Hier heeft, mogelijk ter plaatse van de molen, ook de kerk van het latere Schermer gestaan.

Een andere — mogelijke — bewoningslijn uit de periode 1000-1300 is langs de Globdijk gelokaliseerd. Vermoedelijk is hier sprake van het oude Graft. Van de traankokerijen en andere industrieën die zich in de oostelijke vaarpolder hebben bevonden zijn geen duidelijke sporen aangetroffen. In het zuidwestelijk deel van de Eilandspolder heeft de kartering tot nu toe weinig resultaten opgeleverd. Er werden geen sporen van Laat-Middeleeuwse bewoning aangetroffen; wel enkele latere molenplaatsen (vaak alleen herkenbaar aan de perceelsvorm) en huisplaatsen.

Bron: Jaarverslag RAAP 1986 (J.M.C. Pragt).

Enkhuizen In verband met nieuwbouw werd door de Archeologische Werkgroep (Oud) Enkhuizen een onderzoek uitgevoerd op een terrein aan de Vissersdijk. Dit leverde sporen op van bewoning uit de 14e-15e eeuw (o.a. een mestlaag met aardewerk, leer en textiel).

Bron: Jaarverslag 1986 Archeologische Werkgroep (Oud) Enkhuizen (J.W. Loots).

Haarlem: centrum (afb. 17) Door gemeente-archeoloog J.M. Poldermans en AWN-werkgroep Haarlem werd op een groot aantal plaatsen in Haarlem onderzoek verricht. Hier volgen de belangrijkste lokaties.

Jansweg. Op de oostflank van de strandwal werden twee door stuifzand van elkaar gescheiden akkerlagen uit Laat-Neolithicum-Vroege Bronstijd aangetroffen. Uit de akkerlagen werd aardewerk (vooral klokbeker, minder wikkeldraadbeker) en vuursteen (pijlpunt, knoepschabbers, afslagen) verzameld. Verder werden enkele greppels, kuilen en paalkuilen waargenomen.

Koolsteeg. Bij de afgraving van een terrein tussen Koolsteeg en Raansteeg werd, naast andere sporen van bewoning (o.a. waterputten en beerputten) een schervenlaag aange-

Afb. 17. Haarlem: centrum. Tijdens een onderzoek aan de Papentorenvest kwamen funderingen aan het licht van de rond 1355 gebouwde stadsmuur met de daaraan verbonden vestingtoren De Goë-Vrouw. De funderingen werden in 1778 uitgebreid om de walmolen De Adriaan te dragen. Foto: Openbare werken Haarlem.

troffen. Deze bevatte veel halffabrikaten, misbaksels en ovenonderdelen, waaruit kan worden afgeleid dat binnen dit blok een pottenbakkersbedrijf was gevestigd. Papentorenvest. Bij een onderzoek op het terrein waar tot 1932 molen De Adriaan stond werden, behalve de fundering van deze molen, tevens funderingsresten van de uit het midden van de 14e eeuw daterende vestingtoren De Goë-Vrouw met de bijbehorende stadsmuur aangetroffen. De tijdens het beleg van 1572-73 zwaar beschadigde toren werd in 1589 herbouwd en in 1778 gesloopt. De 14e-eeuwse muurresten waren gefundeerd op spaarbogen. De boogvoeten rustten op zware eiken balkconstructies die zelf op essen heipalen waren gefundeerd. De complete houten funderingsconstructies waren omgeven door een vlechtwerkwand van wilgetenen. De weinige vondsten dateren uit de 14e tot 20e eeuw.

Bron: Jaarverslag 1986 AWN-werkgroep Haarlem (A.M. Numan); Jaarverslag Gemeente-archeoloog Haarlem 1986 (J.M. Poldermans).

Heemskerk De vanuit het ADN rond kasteel Assumburg uitgevoerde onderzoeken werden voortgezet. In 1986 werden met behulp van leden van AWN-werkgroep Beverwijk, enkele proefsleuven gegraven. Op het grasveld van het voorplein ten noordwesten van het slot werd een in de 15e en 16e eeuwse opgevlude gracht gevonden. In een der grachtalluids bevond zich het restant van een mogelijk Karolingische waterput, die bij de aanleg van de gracht was doorsneden.

Ook op een weiland ten noordoosten van het slot werd een gracht vastgesteld. In hetzelfde perceel bevindt zich aan de zijde van het kasteel een fundering uit de eerste helft van de 15e eeuw (baksteenformaat 22-22,5 × 10,5-11 × 4,5 cm) met latere herstellingen. Waarschijnlijk was dit, toen de slotbrug nog aan deze kant lag, het bruggehoofd.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Hoorn Tijdens restauratiewerkzaamheden aan de Noorderkerk te Hoorn werden vanuit het Westfries Museum waarnemingen verricht. Vastgesteld werd dat de fundering van de noordwestelijke vieringspijler dezelfde is als die onder de (grotendeels afgebroken) muren van de eerste bouw fase van de kerk uit 1441. Om verzakking van de pijler te voorkomen had men door het rietveepakket tot op de ongeroerde klei gegraven, en daarop een kleipakket aangebracht. De oudste muren rustten met hun onderliggende fundering echter op het rietveen. De fundering onder pijler en oudste muren bestond uit (van onder naar boven): lange sparren in de lengterichting, korte dwarsliggende berkestammetjes, en zware eiken balken in de lengterichting.

Westfries Museum, Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Hoorn: Westerblokker Bij graafwerk op een terrein tegenover perceel Westerblokker 15 werd door D. Koeman uit deze plaats kogelpotaardewerk, pingsdorp en andenne aangehaald. De scherven dateren uit de ontginningsperiode, toen Marken nog vastzat aan het 'vasteland' van Noord-Holland. Ook in de nog bestaande Moeniswerf op Marken is een kogelpotscherf gevonden (Besteman/Heidinga 1979).

Bron: T.Y. van de Walle-van der Woude, Westfries Museum Hoorn.

Marken De Kloosterwerf is een verdrongen terp, gelegen in het IJsselmeer op enige afstand van de nog bestaande Rozenwerf. Door de amateur-archeoloog en -duiker S. Buwalda werden hier twee randen van 10e-12e-eeuwse kogelpotten naar boven gehaald. De scherven dateren uit de ontginningsperiode, toen Marken nog vastzat aan het 'vasteland' van Noord-Holland. Ook in de nog bestaande Moeniswerf op Marken is een kogelpotscherf gevonden (Besteman/Heidinga 1979).

IPP, Amsterdam

J.M. Bos

Niedorp Waarnemingen en vondsten door AWN-werkgroep Schagen.

In de Braakpolder: Laat-Middeleeuwse kogelpotscherven.

Tussen 't Veld en Winkel: een fragment bewerkte vuursteen (halffabriekaat Bronstijd-sikkel?); Laat-Middeleeuws aardewerk.

Groetpolder: enkele Laat-Middeleeuwse huisplaatsen langs de Winkelmadeweg.

Bij Nieuwe Niedorp: sporen van Laat-Middeleeuwse bewoning.

Bron: Jaarverslag 1986 AWN-werkgroep Schagen. (F.Diederik).

Ouder-Amstel Op drie plaatsen langs de Rijksstraatweg te Duivendrecht werd door AWN-afdeling Amsterdam (o.a. E. Schmitz) 13e-eeuws aardewerk (kogelpot, vroeg steengoed) gevonden. Aan de westkant van deze weg werd een 13e-eeuwse huisterp gelokaliseerd.

De Rijk Langs de Rijper Gouw heeft in de 17e en 18e eeuw een aantal walvistraankokerijen gestaan. Hieraan herinneren o.a. perceelsnamen als 'de Kokerij', 'het Pruthuis' en 'de Prutakker'. Op een van deze percelen is in 1986 een baggerdepot aangelegd, waarbij ten behoeve van het opwerpen van de spuitkade de bovengrond van het hele perceel werd afgegraven. Er zijn al veel Noord-Hollandse traankokerijen onder nieuwbouw verdwenen, maar er is er nog nooit een opgegraven. Daarom werd in het baggerdepot een verkennend onderzoek ingesteld, met als doel de stookplaats te localiseren. Deze werd echter niet gevonden; aan de walvistijd herinnerde alleen een aantal walvisbotten. Het complex bleek later (waarschijnlijk in de 18e eeuw) in gebruik te zijn geweest als lijmkokerij. In en om de funderingen van houten barakken bevond zich een dikke laag botten, voornamelijk bestaande uit resten van schapepotten.

Op de kop van het perceel werden daarnaast resten gevonden van een boerderij uit de ontginningsperiode. Omdat de traankokerij niet was gevonden werd, mede gezien het vorderen van de baggerwerkzaamheden, het onderzoek stopgezet.

IPP, Amsterdam

J.M. Bos

School In het westelijk talud van de Hondsbossche Slaperdijk werd door A.E.L. van IJzendoorn een onvolledig skelet gevonden. Volgens een onbekend gebleven, met metaaldetector gewapend persoon zou ter plekke een knoop gevonden zijn, waaruit kan worden afgeleid dat hier sprake is van een in 1799 (ten tijde van de Engels-Russische inval) geseuvelde Franse soldaat van het 72e regiment. Vermoedelijk is het ondiepe graf door werkzaamheden aan de dijk aan het oppervlak geraakt en door de graafmachine beschadigd. De resten (waaraan in ieder geval de schedel ontbreekt) zijn in het ADN ondergebracht.

Bij de te Hargen gelegen uithof van de abdij van Egmond werd door G.P. Alders (ADN) uit een slootkant wat materiaal verzameld: inheems-Romeins en Laat-Middeleeuws aardewerk en baksteenfragmenten.

Sint Maarten Waarnemingen door leden van AWN-werkgroep Schagen in een bouwput in de noordflank van een van de terpen te Valkkoog. Uit de ter ophoging kwam 13e-eeuws materiaal te voorschijn. Onder de terp bevond zich vergraven veen met daarop een vette klei-afzetting. Melder: F. Diederik.

Waterland Door het RAAP werden in opdracht van de Landinrichtingsdienst en in samenwerking met het Waterlandproject van het IPP veldkarteringen uitgevoerd. Waterland: oost. Van het ca. 1200 ha grote gebied werd, in aanvulling op de in het kader van het Waterlandproject al uitgevoerde karteringen, ca. 300 ha belopen en werd in ca. 1100 ha een booronderzoek uitgevoerd (ca. 1200 boringen in 232 objecten). In totaal zijn nu in Waterland-oost 413 archeologische objecten gekarteerd: 1 kerk of kapel, 210 zekere huisplaatsen en 164 mogelijke, 5 zekere en 4 mogelijke industriële locaties, 10 karakteristieke lijnelementen en 19 nog nader te onderzoeken vindplaatsen. Waterland-Katwoude. De veldkartering is met de uitvoering van een booronderzoek voortgezet en inmiddels afgesloten. Er werden 28 Laat-Middeleeuwse huisplaatsen aangeboord, waarvan er twee voor bescherming volgens de monumentenwet zullen worden voorgedragen. Katwoude heeft door zijn nogal afgezonderde ligging waarschijnlijk een aparte ontginning gevormd. De Nieuwendam, die de Purmer afsluit, is pas in 1401 aangelegd; vóór die datum zal Katwoude eerder bij Zeevang dan bij Waterland hebben behoord. In historische bronnen wordt Katwoude voor het eerst in 1323 genoemd: het wordt dan als cope-ontginning uitgegeven. De vondsten wijzen er echter op dat de vroegste ontginning al omstreeks 1000 is gestart, gelijktijdig met andere delen van Waterland. Uit de tijdens de kartering vastgestelde bewoningslijnen evenwijdig aan de Hoge Dijk en huisplaatsen aan de Zedde blijkt dat de voormalige veenviertjes de Zedde en de Purmer Ee uitgangspunt van de ontginningen waren. De kavelrichtingen in het oostelijk deel van de polder suggereren dat ook het toemalige Almere richting aan de ontginning heeft gegeven. Hierover valt geen zekerheid meer te verkrijgen. De bewoningslijn aan de Zedde zou het oudst kunnen zijn. Hierop wijzen de afwijkende vorm, het grotere formaat en de richting van de percelen ten opzichte van de huidige verkaveling, en het feit dat het slagenkarakter dat elders in de polder goed te zien is hier ontbreekt. Uit de boorgegevens kan geen fasering worden afgeleid. Als gevolg van maai-velddaling en grondwaterstijging is het gebied geheel of gedeeltelijk verlaten voor het in 1323 opnieuw werd uitgegeven en ontgonnen.

Waterland-De Heul/Oostzaan. In 1986 is ruim de helft van het gebied gekarteerd; het onderzoek zal voorjaar 1987 worden voortgezet. Beide onderdelen van de kartering, het belopen en het boren, zijn zoveel mogelijk gekombineerd uitgevoerd. De resultaten tot nu toe bevestigen het bestaande beeld van de bewoningsgeschiedenis van De Heul: de ontginning van het gebied begon in de Late Middeleeuwen, maar waarschijnlijk niet vóór 1300, en er ontstonden twee (maar mogelijk meer) lintdorpen. De ligging van deze vroegste bewoning is nog niet geheel duidelijk. Een deel van de gekarteerde Middel-

eeuwse woonplaatsen ligt onder de huidige bewoningslijnen, een ander deel ligt daar op ca. 150-200 m van verwijderd.

Bron: Jaarverslag RAAP 1986 (H. Brongers, P. Vleugels; J. Andrea; H.C.J. Visscher).

Wester-Koggenland: Berkhout Het op een kaart uit 1683 al aangeduide 'Out Kerkhof', ongeveer 800 m ten noorden van de huidige dorpskerk van Berkhout, is tijdens de uitvoering van ruilverkavelingswerkzaamheden door een brede sloot doorsneden. Voorafgaand aan en direct na deze werkzaamheden zijn op dit perceel waarnemingen verricht. Er bleek zich een laagje van 10 cm sterk gecompriëerd veen onder de 30 cm dikke bouwvoor te bevinden. Het veen ligt op een schone kleilaag van minstens 80 cm dikte. In de verse sloottaluds waren ter plaatse van het oude kerkhof geen ingraveningen aanwezig; slechts enkele mensenbeenderen bevonden zich in de bouwvoor. Ten oosten van het oude kerkhof waren drie ingraveningen in het talud te zien, vondstloos en vrijwel geheel met veen gevuld. In 1969 en 1972 waren door de heren H. Kollis en A. Schermer al waarnemingen op het oude kerkhof verricht, die meer vondsten opleverden. Niet alleen werd toen menselijk botmateriaal, tufsteen en rode zandsteen gevonden, maar ook waren er aardewerkfragmenten: 'pingsdorp', 'paffrath', 'andenne', het vroegste proto-steengoed en handgevoemd grijs aardewerk ('kogelpot'). Dat er in 1986 zo weinig te vinden was, is waarschijnlijk het gevolg van ploeg- en egalisatiewerkzaamheden.

ADN, Haarlem

G.P. Alders

Wieringen: Oosterland De voorgenomen restauratie van de NH kerk te Oosterland was aanleiding tot een opgraving op het kerkhof, direct ten oosten van het kerkgebouw. Doel was het koorgedeelte, dat bij een vorige restauratie, ongeveer honderd jaar geleden, was gesloopt. Het onderzoek, dat sporen van bouwfasen uit de 12e-13e eeuw opleverde, is uitgevoerd door de ROB. Een verslag zal in de volgende kroniek worden opgenomen.

Bron: Jaarverslag ROB 1986 (H. Sarfatij).

Tijdens het onderzoek in de NH kerk te Oosterland werden fragmenten van 43 individuen geborgen, die na een kort onderzoek voor herbegraving zijn teruggebracht. Vanwege het geringe aantal en het ontbreken van mogelijkheden ze aan een bepaalde bouwfase van de kerk toe te schrijven, kunnen geen gedetailleerde conclusies worden getrokken. Volstaan wordt met een overzicht van de leeftijden voor mannen en vrouwen samen: 0-6 jaar: 2 ind. (7%); 6-12 jaar: geen; 12-18 jaar: 1 ind. (3%); 18-25 jaar: 5 ind. (17%); 20-30 jaar: 2 ind. (7%); 25-35 jaar: 9 ind. (30%); 30-40 jaar: 5 ind. (17%); 35-45 jaar: geen; 30-50 jaar: 3 ind. (10%); 45-55 jaar: 3 ind. (10%); ouder dan 55 jaar: geen. Opvallend is een lage sterfte in de jonge leeftijdsgroepen en de hoge sterfte op middelbare leeftijd. Het is mogelijk dat de opgraving plaatsvond in een weinig representatief deel van de begraafplaats. Uit de cijfers kunnen zeker geen demografische conclusies worden getrokken.

Bron: Jaarverslag ROB 1986 (G.F. IJzereef).

Zaanstad: Assendelft Leden van AWN-afdeling Zaanstreek deden onderzoek in Assendelft: veldkarteringen (slootkanteninspectie, boringen) op weilanden langs de Dorpsstraat en opgravingen op verscheidene plaatsen aan deze straat. In de nabijheid van Zuideinde werden zeven aangrenzende weidepercelen verkend. Op een ervan werd een Laat-Middeleeuws terpje ontdekt: kogelpot, pingsdorp en later aardewerk. Bij boringen bleek hoezeer de oxydatie en verdroging van het veen, het gevolg van de recente grondwaterpeilverlagingen in dit gebied, al is ingezet. Verder naar het noorden werd in de weilanden achter 'de ijsbaan' wat pingsdorp, paffrath en kogelpotaardewerk verzameld. Ten oosten van de Dorpsstraat werden twee percelen verkend. Vondsten: paffrath en

post-Middeleeuwse aardewerk.

Op de plek van het afgebroken politiebureau aan de Dorpsstraat werd een opgraving verricht. Dit leverde vooral bakstenen funderingen op: van een kerkhofmuur (behoorende bij de in 1410 gebouwde en in 1852 gesloopte Odolphuskerk) en van vermoedelijk 16e eeuwse bebouwing.

Een opgraving aan Dorpsstraat 566, waar een boerderij was afgebroken, leverde sporen van 17e-19e eeuwse bebouwing en tevens Laat-Middeleeuws aardewerk op.

Op het — al gedeeltelijk afgegraven — terrein van een afgebroken boerderij aan Dorpsstraat 46 werd een ophogingspakket (mest) vastgesteld en Laat-Middeleeuwse aardewerk (kogelpot, steengoed) verzameld.

Onderzoek op het erf en in het inwendige van een uit ca. 1700 daterende, binnenkort af te breken, boerderij aan Dorpsstraat 39 toonde aan dat hier een ophogingspakket (voornamelijk mest) van ca. 2 m dikte aanwezig is. In de terp bevinden zich kleivloeren met stookplaatsen en bakstenen funderingen. Laat-Middeleeuwse vondsten: kogelpot-aardewerk, blauwgrijs, steengoed, pingsdorf, een schoen, botten.

Bron: Jaarverslag 1986 AWN-afdeling Zaanstreek (E.J. Helderman).

Literatuur

Beemster, D.C.M./R.W. Brandt, 1986: Velsen, in P.J. Woltering, *Archeologische Kroniek van Holland over 1985*, I Noord-Holland, *Holland* 18, 280-82.

Besteman, J.C./H.A. Heidinga, 1979: Moeniswef (gem. Marken), *BKNOB* 78, 92-94.

Bos, J.M./H. Brongers/FP. Janzen, 1986: *Archeologische waarden in de ruilverkaveling Waterland. III. Waterland-Oost* (Durgerdam, Holysloot, Ransdorp, Schellingwoude, Uitdam, Zuiderwoude, Zunderdorp en een deel van Broek in Waterland). *Waterlandse Archeologische Rapporten IV/RAAP-rapport 5*, Amsterdam.

Bosman, W., 1985: Velsbroekpolder, in P.J. Woltering, *Archeologische kroniek van Holland over 1984*, I Noord-Holland, *Holland* 17, 330-1.

Datema, R./C. Ravesloot, 1986: Amstelland, in P.J. Woltering, *Archeologische kroniek van Holland over 1985*, I Noord-Holland, *Holland* 18, 291-2.

Gauw, R. van der/R.A.G.F.M. Manning, 1986: De Gouw, in P.J. Woltering, *Archeologische kroniek van Holland over 1985*, I Noord-Holland, *Holland* 18, 276-7.

Woltering, P.J., 1979: *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1987*, *Holland* 11, 242-73.

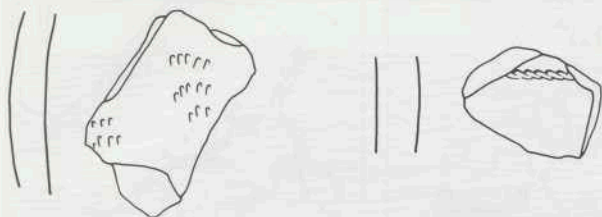
Woltering, P.J., 1986: Zijpe, *Archeologische kroniek van Holland over 1985*, I Noord-Holland, *Holland* 18, 282.

II zuid-Holland

D.P. Hallewas

Prehistorie

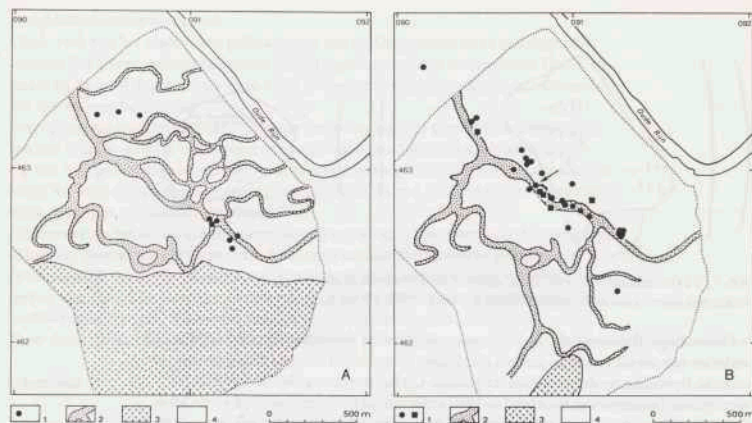
Afb. 1. 's-Gravenhage: Bronovo. Twee scherven van Hilversum aardewerk, ca 1500-1100 v. Chr., rechts met touw-, links met nagelindrukken. Schaal 1:2. Tek. J.T. de Jong.

's-Gravenhage: Bronovo (afb. 1). In de omgeving van het ziekenhuis Bronovo zijn in het verleden een aantal vondsten gemeld die duiden op prehistorische en mogelijk ook historische bewoning op de strandwal ter plaatse. Op het terrein van het ziekenhuis zelf verzamelde Beelaerts van Blokland in 1910 scherven uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen. In verband met de nieuwe aanbouw van het ziekenhuis werden daarom in april 1985 een aantal boringen in het te bebouwen terrein uitgevoerd. De plaats van deze boringen werd gekozen in het hoge gedeelte. Geconcludeerd werd dat onder een verstoorde laag van ca. 60 cm een nauwelijks ontwikkelde, waarschijnlijk natuurlijk gevormde, bodem aanwezig was.

Ten tijde van de bouw bleek echter dat in de zuidelijke hoek van het terrein toch archeologische sporen gevonden werden. Bij het onderzoek dat daarop werd ingesteld bleek dat op de oude strandwal inderdaad bewoning was geweest, waarvan de sporen echter vrijwel overal — en met name op het hoge gedeelte — waren geërodeerd. Dankzij een depressie met een hoogteverschil van minder dan een meter in de zuidelijke hoek, waarin zich veen had ontwikkeld, waren de oorspronkelijke lagen over een lengte van 17 m terug te vinden.

Direct op het oude duinzand, uitwiggend over de veenbegroeiing, werd in een houtskoolrijke, grijze laag 'Hilversum'-aardewerk aangetroffen. Hiermee kon de laag gedateerd worden in de Midden-Bronstijd (ca 1500-1100 v.Chr.). De laag bevatte bovendien enkele stukjes bot (van runderen en varkens) en natuursteen, waaronder afslagen van een slijpsteen en van vuursteen. Op een hoger gelegen niveau bevond zich een lichtgrijze band waarin prehistorisch (vermoedelijk IJzertijd) aardewerk werd aangetroffen. De beide aangetroffen lagen duiden erop dat er prehistorische bewoning in de directe omgeving moet zijn geweest. De natuurlijke depressie zet zich in zuidelijke richting voort. Verwacht mag worden dat de archeologische lagen daar nog aanwezig zijn. Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie. J.R. Magendans en P.J.W.M. Schulten

Heerjansdam In 1968 werd bij Heerjansdam een 'gebeeldhouwde' houten kop gevonden (Sarfaty, 1968). C14 analyse van het hout waarvan de kop was vervaardigd leverde een datering op van 3945 ± 40 BP. De kop zou dus tot de oudste uit Nederland bekende stukken beeldhouwwerk kunnen behoren. Toch bestond er twijfel over de authenticiteit van de kop. Uit binnen noch buitenland waren immers vergelijkbare vondsten bekend en datering van het hout is nog geen datering van het beeldhouwwerk. De twijfel werd versterkt doordat pollenanalyse van nog aan de kop klevende grond een 'jong' resultaat had en bestudering van de snijvlakken op het gebruik van een ijzeren mes leek te wijzen. In een artikel in Het Zuiden van 28.8.1986 vertelt de heer Floor van 't Zuiden de geschiedenis van de kop. Daaruit blijkt dat de kop is gemaakt van uit het veen afkomstig hout, met de bedoeling om er een kwajongensgrap mee uit te halen.

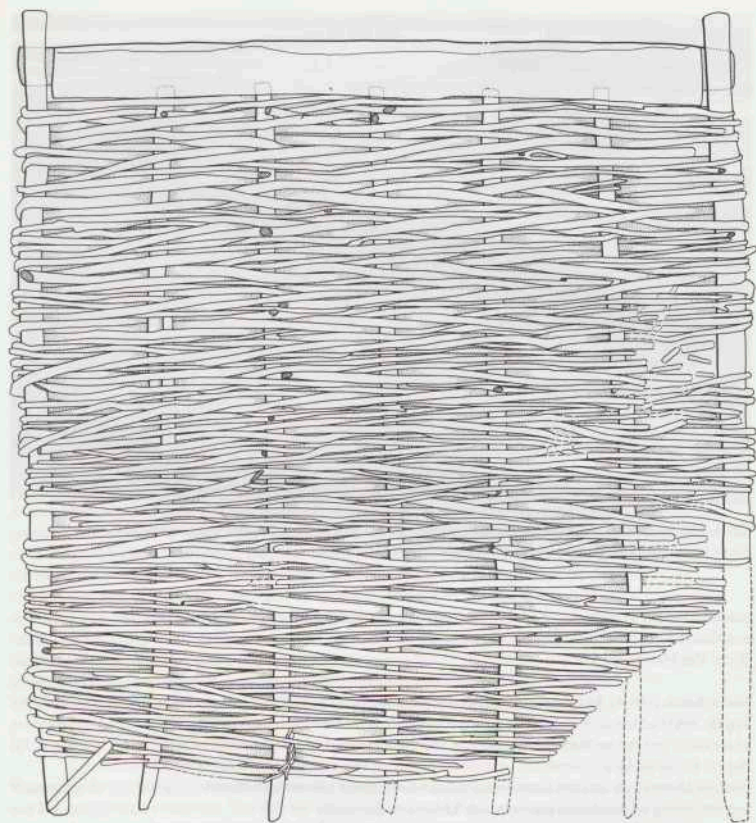

Afb. 2. Leiden: Stevenshofjespolder. A: bewoning uit de IJzertijd op Tiel 0 afzettingen. B: bewoning uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd na de Duinkerke I afzettingen. Legenda: 1. vindplaatsen, rond: IJzertijd, vierkant: Romeinse Tijd, 2. geulafzettingen bestaande uit zand en zavel, 3. veen, 4. dekafzettingen bestaande uit klei. Het pijltje geeft de vindplaats van de horde aan. Tek. ROB.

Leiden: Stevenshofjespolder (afb. 2 en 3). Door de heer L.A. den Hollander zijn verdere verkenningen uitgevoerd in deze polder. In totaal werden 19 vindplaatsen in de polder vastgelegd. Deze vindplaatsen concentreren zich in het voormalige stroomgebied van een zijtak van de Rijn die het gebied van zuidoost naar noordwest doorsneed. Vrijwel alle vondsten waren door het rivierwater verspoeld. De enige sporen die in situ werden aangetroffen waren enkele afvalkuilen waarin inheems en Romeins import aardewerk werd gevonden.

De eerste bewoners vestigden zich rond 400 v.Chr. in het gebied. Vondsten die tot de oudste bewoningsfase behoren treffen we aan op afzettingen van Tiel 0 die een zoetwater-getijdelandchap vormden. De bewoning uit deze fase wordt afgebroken door overstromingen van de zee tijdens de Duinkerke I-transgressiefase. Na deze overstromingen werden vooral de oeverwallen van de midden door het gebied stromende Rijnarm intensief bewoond. Gezien de continuïteit van de aardewerktraditie hadden de oorspronkelijke bewoners zich vermoedelijk niet ver en niet lang teruggetrokken tijdens deze overstroming. Ook van de bewoningssporen van deze bewoners zijn geen sporen in situ overgebleven. Nieuwe overstromingen maakten ook aan deze bewoningsfase een eind en verspoelden de resten ervan.

In mei werd door Den Hollander in een profiel van een rioolsleuf vlechtwerk gesignaleerd. Het bevond zich op een diepte van ca. 90 cm en werd afgedekt door klei. Onder het vlechtwerk lag op een diepte van ca. 110 cm een hoeveelheid scherven die van één pot afkomstig waren. Het vlechtwerk maakt deel uit van een horde, die bestaat uit twee verticale balken die aan de bovenzijde uit elkaar worden gehouden door een horizontale platte balk die in beide verticale is ingelaten. In de horizontale balk bevinden zich om de 20 cm verticale staken. Om de verticale balken en de vijf staken zijn tenen gevlochten. De horde is 140 cm breed en 155 cm hoog. De horde is een — geprefabri-

Afb. 3. Leiden: Stevenshofjespolder. Horde. De tekening is vervaardigd van de onderkant.
Tek. ROB.

ceerd – wandonderdeel, dat in de toenmalige huisbouw werd toegepast. Deze in verspoelde positie aangetroffen horde is dus tevens het bewijs dat er op de oeverwal huizen hebben gestaan.

Gaan we er vanuit dat de horde op een grondbalk heeft gestaan dan komen we uit op een wandhoogte van ca. 150 cm. Determinatie van het gebruikte hout door mevr. M. van Veen leverde op dat de balken van essehout zijn gemaakt, voor het vlechtwerk zijn wilgetenen gebruikt. Opgaande bouwdelen van huizen worden slechts zelden min of meer compleet teruggevonden. Gegevens over de in de huizenbouw daadwerkelijk toegepaste constructies en maatvoeringen zijn daardoor dus schaars. De horde uit de Stevenshofjespolder geeft dus belangrijke informatie over de huizenbouw. Wat de functie betreft kunnen we denken aan een scheidingswand tussen twee veeboxen in de stal of

Afb. 4. Voorschoten. De donkere stroken zijn greppels uit de IJzertijd die zich na het verwijderen van de bouwvoor duidelijk in het duinzand aftekenen. Foto M. van Veen.

een wand in het woongedeelte zoals bijvoorbeeld — in plattegrond — is aangetroffen in een huis te Kethel bij Schiedam.

Bron: Van Heeringen 1987.

Voorschoten (afb. 4). In twee campagnes tussen 22 mei en 13 juli 1986 zijn door leden van de AWN-afdelingen Den Haag e.o. en Rijnstreek en enkele studenten van het IPL observaties gedaan op het bouwterrein van het emballagebedrijf Steijn op een terrein dat De Donk wordt genoemd. De observaties leverden sporen op uit het Laat-Neolithicum, de IJzertijd en de Romeinse Tijd. De Laat-Neolithische sporen waren aanleiding tot een opgraving en worden in een volgende kroniek opgenomen.

Het terrein is gelegen op de noordelijke punt van een strook Oude Duinen die iets ten westen van de brede Oude Duinengordel Voorschoten — Wateringen ligt. Naar het noorden grenst het Oude Duinlandschap hier aan het estuariene sedimentatiegebied van de Rijn. Bij de bouw werd over circa 4 ha de bouwvoor verwijderd waarbij men een diepte tussen 0,47 m-NAP en 0,57 m-NAP aanhield. In het witte duinzand werden verspreid over het terrein sporen van een greppelsysteem zichtbaar. Het was door de opdringende bouw niet mogelijk grote aaneengesloten vlakken op te schaven en te tekenen, zodat gegevens over de opeenvolging van verschillende elkaar kruisende greppels slechts sporadisch verzameld konden worden. Oversnijdingen waren slechts incidenteel te onderscheiden. Het oorspronkelijk golvende oppervlak van de Oude Duinen is door natuurlijke erosie, zandafgraving en de moderne landbouw geëgaliseerd waardoor grondsporen op de hoger gelegen delen verloren zijn gegaan.

Uit de opgetekende greppels is een aaneengesloten greppelsysteem over tenminste 1,5 ha te reconstrueren. De greppels volgen twee richtingen: de lengterichting van de Oude Duinen en haaks daarop. Zij zijn in het duinzand uitgegraven en lopen aan de voet van

de westhelling door in het veen van de strandvlakte. Ook twee met veen gevulde depressies zijn door greppels doorsneden. Het is waarschijnlijk dat het greppelsysteem ter ontwatering van akkerland heeft gediend. Uit de korte afstand tussen veel greppels en de oversnijdingen blijkt dat er steeds nieuwe greppels werden gegraven om de afwatering in stand te houden. De greppels hebben meestal een rechthoekige of ronde doorsnede; spitse bodems vormen een uitzondering. De rechthoekige greppels zijn op de bodem meestal 22 tot 30 cm breed en tekenen zich ongeveer 20 cm hoger in het vlak op dezelfde breedte af. Breder greppels zijn afhankelijk van de mate waarin hun bovenkant vergraven is 40 tot 80 cm breed. In de meeste gevallen zijn de greppels opgevuld met zand, in de depressies en aan de voet van de westhelling echter met veen. Hierop ligt een blauwgrijze zandige klei. Deze klei is tijdens de Duinkerke I-transgressiefase vanuit de Oude Rijn over de laagste delen van de duinen en in de greppels afgezet. In de greppels werden kleine scherven gevonden, verschaald met organisch materiaal en/of potgruis, onversierd of versierd met groeven, nagelindrukken of kamversiering en een slijpsteen. Het aardewerk bevat een Late IJzertijdcomponent en een kleine Romeinse component. De IJzertijdvondsten werden voornamelijk in de klei gedaan en zijn door erosie van het loopvlak tijdens de D I-transgressiefase in de greppels geraakt. De Romeinse vondsten, zowel import als inheems aardewerk werden in een brede met zand gevulde greppel gevonden. In twee brede greppels elders op het terrein lagen grote scherven van Romeins import en inheems-Romeins aardewerk en enkele kiezen. De functie van deze greppels was niet meer na te gaan. De greppels konden maar over 2 tot 3 m gevolgd worden en de omgeving was sterk verstoord. Op diverse plaatsen is een akkerlaag met eergetouwsporen bewaard gebleven. Deze akkerlaag is overdekt door een laag duinzand waarin de greppels zijn uitgegraven. Deze greppels doorsnijden de akkerlaag of liggen er vlak boven. De top van de akkerlaag golfte tussen 0,53 en 0,75 m-NAP. De akkerlaag is een houtskoolrijke venige klei van 8 tot 14 cm dikte waarvan de top door bewerking met stuifzand is vermengd. Op een vlak van 8 x 4 m met duidelijke witte eergetouwsporen in de donkere akkerlaag was de oriëntatie van de sporen te bepalen: in de lengterichting van de strandwal en ongeveer haaks daarop. Op diverse plaatsen was onder de venige kleilaag een bewerkte humeuze zandlaag te herkennen, mogelijk een nog ouder akkerniveau. In de akkers zijn geen artefacten gevonden. De datering is niet scherper te stellen dan ná het onderliggende Laat-Neolithische niveau en vóór de oversnijdende Late IJzertijd-greppels.

IPL., Leiden.

Monique van Veen

Wassenaar In een bouwput aan de Schouwweg konden waarnemingen worden gedaan aan het profiel in de strandwal. Van 261 tot 150 à 160 cm + NAP was een laag donkergeel zand aanwezig, daaronder lag tot ca. 140 cm + NAP een grijze zandlaag, waaronder roestbruin tot grijswit zand volgde. In de grijze zandlaag werd een flink aantal scherven uit de Midden en Late IJzertijd gevonden.

Voorafgaand aan de bouw van een villa naast de woontoren van Vreeburg kon een klein onderzoek worden uitgevoerd. Op een diepte van 80-60 cm + NAP (20-40 cm onder het maaiveld) werden veel scherven uit de Late Middeleeuwen (13e-15e eeuw) aangetroffen. Iets dieper van 70-50 cm + NAP werden scherven uit de Late IJzertijd gevonden.

Ook aan de Schoolstraat werd onder een ca. 130 cm dik pakket geroerde lagen op een hoogte van 120-80 cm + NAP een behoorlijk aantal scherven die waarschijnlijk uit de IJzertijd stammen gevonden. In de geroerde lagen werden naast veel 15e en 16e eeuwse vondsten, waaronder veel fragmenten van gebrandschilderd glas, ook enkele Merovingisch-Karolingische scherven gevonden.

Bron: Bakels, 1987.

Westvoorne: Rockanje Bij de herinrichting van Voorne worden sloten uitgebaggerd en verdiept. Bij deze werkzaamheden vond de heer C. Doelman in sloten langs de Pancrasgorssedijk sporen uit de IJzertijd. De resten lagen op ca. 2-2.4 m onder het maaiveld op een veenlaag onder zand en klei. De vondsten, mest, as, aangepunte houten palen, aardewerkscherven en botten tonen aan dat het om (een) nederzetting(en) uit de IJzertijd gaat.

Romeinse Tijd

Alblasserdam De AWN werkgroep Lek- en Merwestreek vond in het tracé van Rijksweg 15 op de Alblasserdamse stroomrug een nieuwe nederzetting uit de Romeinse Tijd (Koorevaar, 1987). Er werden een groot aantal Romeinse import-scherven, enkele inheemse scherven, een wetsteen en twee fragmenten van pijpen met beeldjes aangetroffen. Op grond van de import-scherven dateert de nederzetting uit de 2e-3e eeuw. Duidelijke grondsporen werden niet waargenomen. Enkele donkerrijze verkleuringen met veel houtskool en scherven van kookpotten worden als stookplaatsen geïnterpreteerd. Zeer belangrijk is de vondst van een kuilte met gecremeerd bot. Onderzoek van dit bot door drs L. Smith wijst uit dat het om menselijke resten gaat. Bij de resten bevinden zich drie exemplaren van de rechter pars petrosa (rotsbeen); het gaat dus om minimaal drie individuen. In de crematie waren alleen vrouwelijke geslachtskenmerken aanwezig, dat wil zeggen dat tenminste een van de individuen een vrouw was. Een van de individuen was nog een kind (2-4 jaar oud), een van beide andere was tussen de 20 en 40 jaar oud.

In het licht van deze crematieresten ligt het voor de hand om de stookplaatsen te interpreteren als plaatsen waar doden op brandstapels zijn gecremeerd. De vondsten duiden dus op de aanwezigheid van een grafveld. Na Valkenburg en Spijkenisse het derde dat uit Zuid-Holland bekend is.

Alphen aan den Rijn: Paradijslaan Bij een klein onderzoek in 1986 zijn enkele grondsporen uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Er kwamen twee of drie slootjes aan het licht die waren uitgegraven in een pakket van door fosfaat groen gekleurde klei. Deze slootjes hadden een donkere vulling met veel Romeinse scherven, maar ook enkele stukjes Middeleeuws aardewerk van pingsdorf en paffrath potten. De slootjes lijken dus van betrekkelijk recente datum te zijn. Ze kunnen samen met de door Van Giffen bij de Hervormde kerk gevonden greppel deel hebben uitgemaakt van een middeleeuwse verkaveling.

Enkele kuilen wijzen op bewoning in de Romeinse Tijd. Hieruit kwamen onder andere een bronzen spiegel en stuk baksteen of tegel met een rechthoekig reliëfstempel in de vorm van een X, die door een verticale streep in tweeën is gedeeld. Identieke stempels zijn tot nu toe alleen bekend van Sint-Michiëlsgestel-Halder, Bunnik-Vechten, Valkenburg-De Woerd en Alphen aan den Rijn. Het stempel is gevonden samen met scherven uit het eind van de 1e eeuw na Chr. De meest zuidelijk sloot bevatte fragmenten van enkele grotendeels reconstrueerbare potten: een Oostgallisch terra sigillata kommetje, een geverniste Jachtbeker en een kom van terra nigra-achtig aardewerk. De meeste vondsten dateren uit de 2e en 3e eeuw, maar er zijn ook stukken bij uit het einde van de 1e eeuw. De laatste zijn vooral afkomstig uit de bovengenoemde groene klei. Op terra sigillata scherven komen de volgende stempels voor: (OFC)ENS (Dragendorff 18), (M)ARTIALFE (Ludowici Sb) en (...)CVSF (Dragendorff 18/31). Op de buitenzijde van een terra sigillata bord is in cursiefletters een graffito ingekrast: de naam TORIINTIS (= van Torrens, de bruinsende, de onstuimige).
Bron: Bogaers en Haalebos 1986.

Alphen aan den Rijn: De Schans In het terrein tussen De Schans, de spoorweg en de Gouwe is door leden van de AWN afd. Rijnstreek veldkartering uitgevoerd. Het gevonden materiaal was afkomstig uit de slootkanten van weilanden. De gevonden Romeinse import scherven, die van de tweede helft van de 1e eeuw tot in de 3e eeuw dateren en een grote hoeveelheid inheems aardewerk liggen in een tamelijk langgerekte Noord-Zuid verlopende strook. De samenstelling van het materiaal wijst op een civiele nederzetting, die mogelijk kort na de bouw van het eerste castellum te Alphen is ontstaan. De vermoede loop van de Romeinse weg langs de Rijn volgt ongeveer de lengtes van de vondstenconcentratie.

Alphen aan den Rijn: Westelijke randweg Door de heer J. Jansen werd bij de aanleg van de westelijke randweg, die op de toekomstige Rijksweg 11 aansluit, een grote hoeveelheid Romeins importaardewerk gevonden. Het materiaal werd verzameld in uit de bermsloot gegraven grond en uit een proefkuil van ca. 5 m². Het lag op een diepte van 60-70 cm onder een kleilaag. Ook de ondergrond bestond uit klei. Bij het aardewerk zijn vele groepen vertegenwoordigd: terra sigillata, gladwandig (één maal met graffito), zwart en rood gevernist, ruwwandig, dolium, een grote hoeveelheid blauwgrijs kustaardewerk en dakpanfragmenten. Opvallend is dat een aantal potten voor een groot deel gereconstrueerd konden worden. Botten werden slechts in gering aantal aangetroffen. De vondsten duiden waarschijnlijk op een inheemse nederzetting uit de 2e eeuw in de directe omgeving van de vindplaats. Volgens de geomorfologische kaart zijn de vondsten gedaan aan de rand van een geultje en de daarbij behorende kleiafzetting.

Bernisse: Oudenhoorn Bij het verbreden van de bermsloot langs het provinciale fietspad bij Oudenhoorn werd opnieuw een woonplaats uit de Romeinse Tijd gevonden. Deze vindplaats ligt op ca. 50 m afstand van een in 1985 ontdekte woonplaats. De resten (meest, aardewerk, palen en een haardplaats) lagen op veen, ze werden afgedekt door een kleilaag van minstens een halve meter. Het aardewerk bestaat voornamelijk uit Romeins inheems materiaal. Romeins import aardewerk komt weinig voor. Dit kan wijzen op een datering van de bewoning in de eerste helft van de eerste eeuw.
Bron: Herweijer 1986¹.

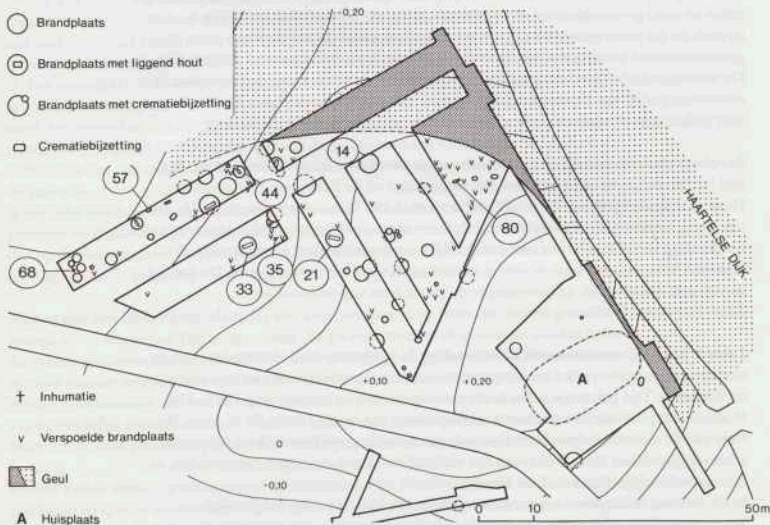
Leiden: Kleine Cronesteinse- of Knotterpolder In 1986 werd bij de laatste fase van de aanleg van het polderpark Cronesteyn weer een drietal vindplaatsen van aardewerk uit de Romeinse Tijd gevonden (voor eerdere vondsten: zie de kroniek over 1982). Het Romeinse import-aardewerk dateert uit de periode van eind 1e tot in de 3e eeuw. Bij twee van de nieuwe vindplaatsen werd ook een tamelijk grote hoeveelheid inheemse scherven gevonden. Enkele daarvan zijn versierd met lijnen en vingertopindrukken, ze dateren waarschijnlijk uit de Late IJzertijd.
In dit verband is interessant te vermelden dat in 1913 bij de aanleg van het Rijn-Schiekanaal langs deze polder 'overblijfselen van een vaartuig' zijn gevonden 'die geheel verteerd waren'. Op dezelfde plek zijn scherven van twee potjes gevonden die volgens J.H. Holwerda, de toenmalige adj. directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, uit omstreeks 100 na Chr. dateren. Deze vondst kan samenhangen met een zijkant van de Rijn die onderdeel uitmaakte van de Fossa Corbulonis.
Bron: Suurmond-van Leeuwen 1987.

Leiden: Roomburgerpolder In oktober 1986 heeft het IPP het verkennend onderzoek in de vicus van Matilo afgerond met een proefopgraving in perceel Sectie T nr. 291 (voor de locatie zie de afbeelding in de vorige kroniek). Het bleek dat in dit deel van de site de grondsporen uit de Romeinse Tijd dermate vergraven zijn door greppels en afkleeiingen uit de Middeleeuwen dat zij geen samenhangend beeld meer opleveren. In dit verband is er geen verklaring te geven voor een Zuidwest-Noordoost georiënteerd grondspoor

dat bestond uit een reeks van ca. 1 m brede, rechthoekige afwisselend kleiige en meer humeuze vakken die aan de Zuidoostzijde door een humeus bandje begrensd werden.

Goed bewaard was, onder een dik verstoord pakket, de basis van wat wellicht een met houten palen beschoeide aarden dam of weg is geweest. Dit spoor verloopt Noord-Zuid en is mogelijk georiënteerd op het castellum Matilo. In de opbouw van de dam zijn twee fasen te onderscheiden. In de eerste fase werd grond opgebracht en is aan de westzijde daarvan een reeks palen schuin de grond ingeslagen, blijkbaar om de druk van het damlichaam op te vangen. Later is ca. 4 m ten Westen van de dam en parallel daaraan een tweede rij palen aangebracht. Deze palen staan dicht bij elkaar en zijn wederom meestal schuin ingeslagen, blijkbaar om de stabiliteit van de dam te vergroten. Westelijk langs de dam is een ca. 1 m brede en 60 cm diepe greppel gegraven. Het damlichaam is tot een hoogte van ca. 40 cm bewaard gebleven, tussen 110 en 170 cm – NAP. IPP, Amsterdam.

B. Klooster

Afb. 5. Spijkenisse. Grafveld uit de Romeinse Tijd, met de locatie van een hoger gelegen 10e of 11e eeuwse huisplaats (A). Tek. BOOR.

Spijkennisse (afb. 5, 6 en 7) Na een vondstmelding van middeleeuwse sporen door de heer C. Herweijer noopten de inrichtingsplannen voor het gebied Hartel-West tot onderzoek van de middeleeuwse bewoning ter plaatse. In de loop van dit onderzoek in 1985 werd duidelijk dat het terrein tevens een grafveld uit de Romeinse tijd herbergt. Het grafveld ligt onder het middeleeuwse niveau en is hiervan gescheiden door een kleilaag. Eveneens werd duidelijk dat één campagne niet voldoende was om de veelheid aan sporen te documenteren. Derhalve volgde in 1986 een tweede onderzoek, dat in elk geval in 1987 een vervolg zal hebben. Het onderzoek te Spijkennisse kon gerealiseerd worden dankzij financiële steun van de gemeente Spijkennisse en de provincie Zuid-Holland, gecombineerd met de personele en financiële middelen van het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam. Met de uitwerking van de onderzoeksgegevens is een begin gemaakt, hetgeen bespoedigd is door een subsidie van het Prins Bernhard Fonds.

Het onderzochte middeleeuwse terrein leverde onder meer de locatie op van vijf huisplaatsen, één waterput, een aantal greppelsystemen en een met veen- en kleikluiten dichtgeworpen geul, waarvan de schuine kant van top naar basis over een lengte van 8 m bekleed was met vlechtmatten, vier in getal, met een breedte van 2 m. De middeleeuwse bewoningssporen bevinden zich op, of zijn ingestoken in een kleipakket, waarvan in een aantal gevallen zeker is dat het de Afzettingen van Duinkerke II betreft. De huisplaatsen laten zich dateren van de 10e tot in de 13e eeuw. De meest volledige huisplaats wordt hier besproken (afb. 6).

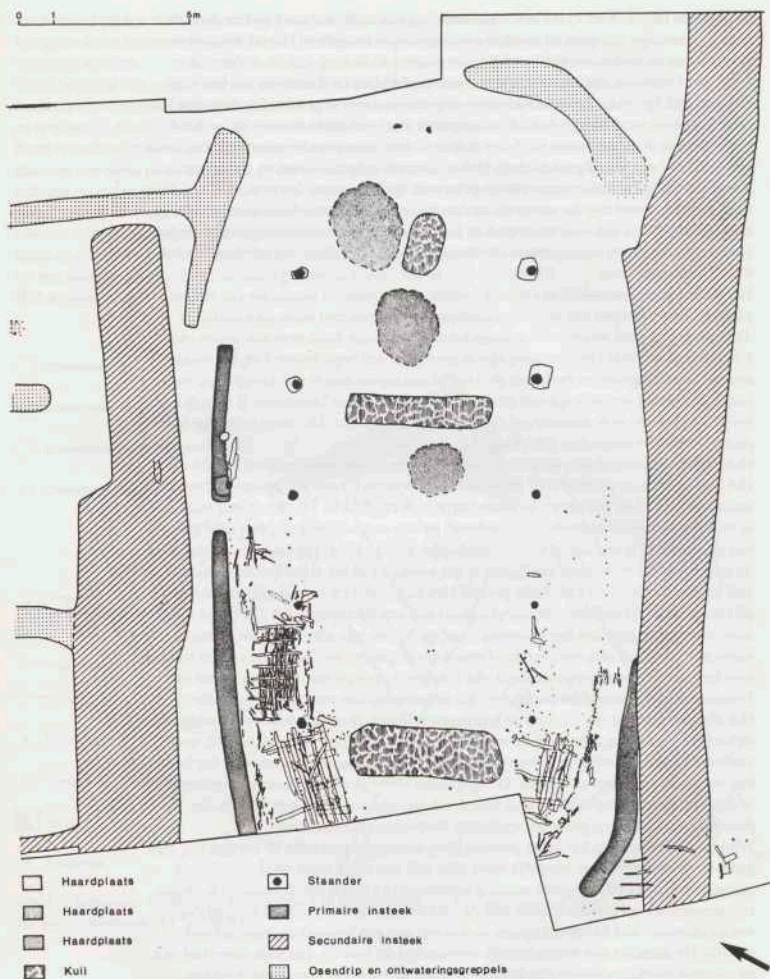
Het betreft een drieschepig huis uit de 10e of 11e eeuw, met een lengte van ca. 23 m. Het huis is n.o.-z.w. georiënteerd en heeft een bootvorm. De afstand tussen de twee rijen staanders is ca. 7 m, die tussen de staanderparen is ca. 3,25 m. De constructie is onder te verdelen in een woongedeelte (noordoost) en een stalgedeelte (zuidwest). De vloer van de boerderij is een aantal malen opgehoogd, getuige de stratigrafische verschillen in de ligging van de haardplaatsen. Zowel in het woon- als in het stalgedeelte bevinden zich kuilen, die deels met mest zijn gevuld. Het stalgedeelte is het best geconserveerd, niet in de laatste plaats door de aanwezigheid van een dik mestpakket. De zware staanders, waarvan enkele met een doorsnede van ca. 50 cm, zijn afkomstig van de iep en lenen zich derhalve niet voor dendrochronologisch onderzoek. Aan weerszijden van het huis bevindt zich een greppelsysteem, dat later werd doorgraven door een stelsel van forse insteken die vooral ter hoogte van het stalgedeelte een mestvulling hebben.

Het vondstmateriaal van en rond de huisplaats is divers. Naast grote hoeveelheden aardewerk zijn vondsten geborgen die wijzen op visserij: schelpen (mossel, kokkel, wulk), visresten (graten en schubben, waaronder die van steur), benen naalden voor het boeten van netten en aanrepen van zeilen. De agrarische sector is eveneens vertegenwoordigd in de vorm van slachtafval van rund, paard, schaa/geit en vooral ook varken. De haardplaatsen bevatten grote hoeveelheden verkoolede graankorrels.

Wild heeft eveneens op het menu gestaan: hert, everzwijn, gevogelte en overige nog niet gedetermineerde soorten. Mogelijk heeft men ook aan enige vorm van huisindustrie gedaan, indien het relatief grote aantal schijffibulae (12 stuks) wordt bezien. De fibulae zijn vervaardigd uit pseudomunten met de beeldenaar van een vorst (of vorsten) van wie de identiteit niet nader te bepalen is, dan wel met een kruisteken, ingelegd met emaille. De sieraden zijn waarschijnlijk vervaardigd uit loodtin, van welk materiaal ook tal van rechthoekige plaatjes zijn gevonden, naast klompjes lood en metaalslakken. Op grond van de fibulae en het aardewerk — badorf, kogelpot, pingsdorf en andenneachtige waar (vroeg?) — wordt de datering voorlopig gesteld op de 10e of 11e eeuw.

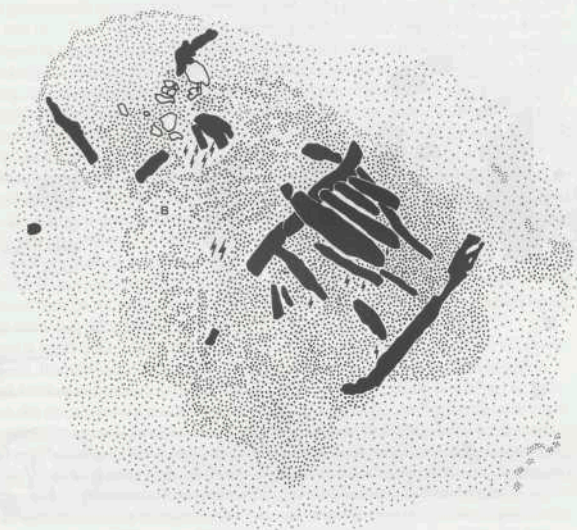
Het grafveld uit de Romeinse Tijd — zo is de gedachte nu — was gelegen aan de over van een kreek of geul, die regelmatig buiten haar oevers trad gedurende de periode waarin het grafveld in gebruik was (afb. 5). In totaal werden ca. 35 brandplaatsen — de locatie waar de dode werd verbrand en waar soms ook de crematieresten werden bijge-

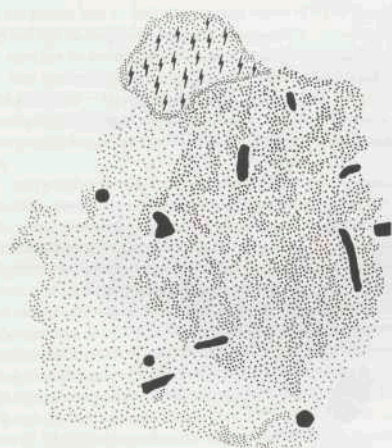

Afb. 6. Spijkenisse. Plattegrond van een huis uit de 10e of 11e eeuw. Tek. BOOR.

21

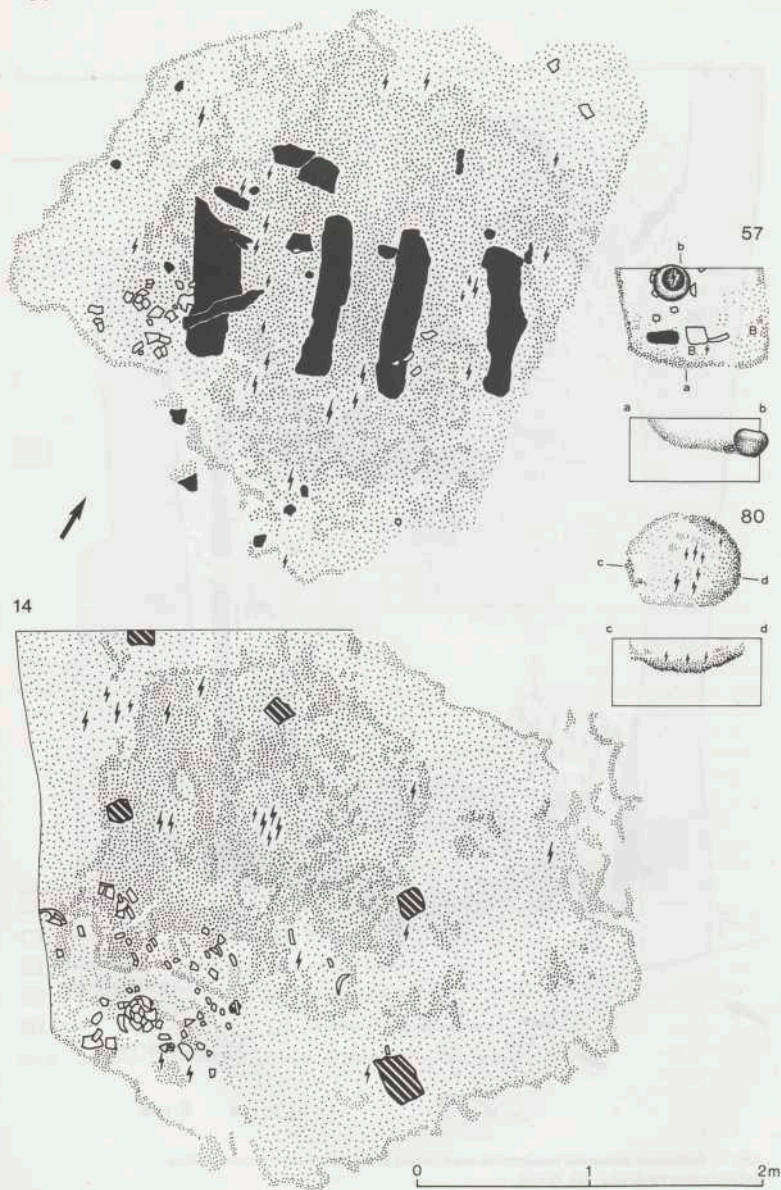

44

- Liggend hout
- Paalkuil
- Crematieresten
- Scherven
- B** Brons

Afb. 7. Spijkenisse. Resten van brandstapels, een bijzetting in een kuil en een crematiekuil. Voor de beschrijving zie de tekst. Tek. BOOR.

zet — en 12 crematiekuilen blootgelegd, naast een aantal door latere overstromingen deels geërodeerde sporen. De hoogteligging van de brandplaatsen c.q. graven, varieert sterk van ca. -70 tot -220 cm ten opzichte van N.A.P. Naar de geul toe tenderen de sporen dieper te liggen. Opvallend is echter dat zelfs over korte afstand de hoogteverschillen aanzienlijk kunnen zijn. In een aantal gevallen is sprake van een stratigrafische overlapping. De crematieplaatsen liggen op Afzettingen van Duinkerke I. De graven liggen verspreid over een oppervlak van minimaal 6.000 m². In het oosten en het noorden is het grafveld begrensd door een geul, die tijdens de gebruiksduur van het grafveld actief was en later werd opgevuuld.

Het onderzoek in 1987 zal mogelijk duidelijkheid verschaffen over de begrenzing in de overige richtingen. In noordwestelijke richting zijn de mogelijkheden daartoe overigens beperkt aangezien daar een omvangrijk gronddepot ligt, juist op de vermoedelijke loop van de zojuist genoemde geul. In zuidwestelijke richting kan de aanwezigheid van een vulnisbelt een belemmering vormen.

Ondanks de periodieke overstromingen zijn de graven en brandplaatsen in het algemeen redelijk tot goed geconserveerd, waardoor het mogelijk is een aantal uitspraken te doen over het dodenbestel.

Usance is het cremen van de dode op een brandstapel, waarvan afb. 7 vier voorbeelden geeft. Brandplaats 33 toont vier liggers waarop de dode uitgestrekt werd neergelegd. Uit het anatomisch verband van de nog resterende crematieresten viel op te maken dat de overledene met het hoofd in het zuidwesten lag. De meeverbrande bijgiften (vaatwerk) waren zuidelijk naast het hoofd geplaatst. In het algemeen geldt overigens dat de bijgiften in het zuidwestelijk deel van de brandstapel worden aangetroffen, hetgeen tot de hypothese leidt: de doden c.q. een bepaalde categorie doden, liggen zuidwest-noordoost georiënteerd met het hoofd in het zuidwesten. In brandstapel 21 werden de verbrande resten teruggevonden van wat mogelijk eens de lijkbaar is geweest, te oordelen naar een handgreep en bepaalde constructie-elementen. In enkele gevallen zijn er aanwijzingen voor het gebruik van een verhoging op palen (platform) of dodenhuisje (brandplaats 14).

In het proces van de dodenbezorging waren er na de crematie zelf meerdere opties.

Zo werden de volgende varianten vastgesteld:

1. men liet de crematieresten liggen en dekte de brandstapel af;
2. men verzamelde de crematieresten uit de brandstapel om deze vervolgens — al dan niet gewassen — bij te zetten in een kuil(tje) nabij(?) de brandstapel of in een kuil die in de uitgedoofde brandstapel werd ingegraven (brandplaats 44). Het bijzetten in een kuil kon geschieden in een urn (57), in een container van vergankelijk materiaal of gewoon los;
3. men groef eerst een kuil, waarna daarboven de brandstapel werd opgericht. Na de crematie werden de resten in de reeds gegraven kuil geschoven (80?).

Tweemaal werd een afwijkend dodenbestel gedocumenteerd: inhumatie (lijkbeving). Het betrof pasgeborenen die op de zij liggend in de foetushouding werden begraven. Bijgiften ontbreken, hetgeen erop kan wijzen dat de kinderen ofwel doodgeboren zijn ofwel kort na de geboorte (voor de naamgeving bijvoorbeeld) overleden zijn. De lichaamslengte van de neonaten bedraagt respectievelijk 42 en 50 cm. Afgezien van de bronzen fibulae, die doorgaans als onderdeel van de kleding beschouwd kunnen worden en die ook wel paarsgewijs aangetroffen werden, werd aan de dode ook aardewerk (met etenswaar of anderszins bruikbare inhoud?) meegegeven dat meestal secundaire brandsporen vertoont. Deze bijgiften zijn dus tijdens het cremen van de dode meeverbrand.

Van de 55 maal dat aardewerk werd aangetroffen in associatie met brandplaatsen of crematiekuilen, betrof het 15 keer uitsluitend handgevormd inheems materiaal, eveneens 15 maal een combinatie van inheemse waar en Romeins draaischijfaardewerk en 25 maal louter Romeins importmateriaal.

Het Romeinse aardewerk uit het grafveld van Spijkenisse Hartel-West stamt voornamelijk uit de post-Flavische periode tot ongeveer het midden van de 2e eeuw A.D. Slechts één graf kan wat jonger zijn (determinatie en datering: drs. M. Brouwer, RMO).

Mede op grond hiervan zou het grafveld zo'n honderd jaar in gebruik zijn geweest, 50-150 na Chr. Maar enige voorzichtigheid is geboden, want het voorkomen van graven met alleen handgevoormd aardewerk kan erop duiden dat het grafveld al eerder in gebruik was. In dit verband moet gewezen worden op het inheems-Romeinse grafveld van Oss-Ussen (N.Br.) waar bleek dat de graven met uitsluitend inheems aardewerk vroeger gedateerd moesten worden dan die met uitsluitend Romeins import-aardewerk (Döbken 1982).

BOOR, Rotterdam

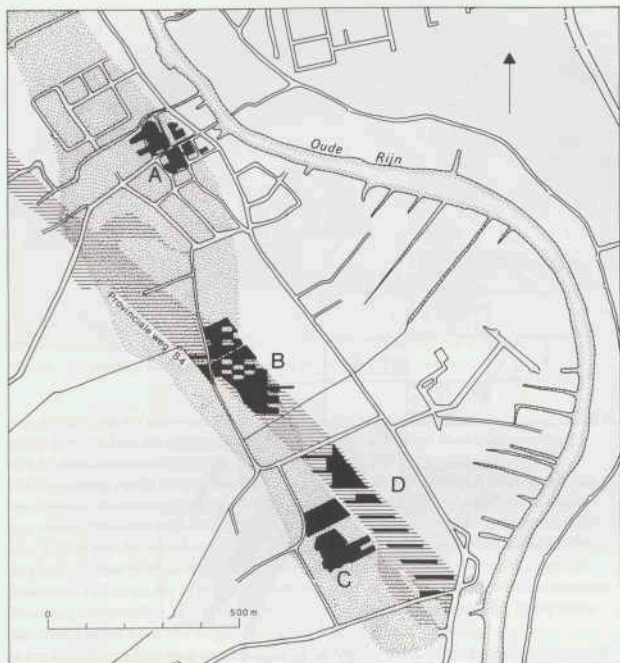
A.B. Döbken

Valkenburg (afb. 8-11). Het onderzoek op het Marktveld heeft zich voornamelijk gericht op de completering en verdieping van het werk in 1985. Het beeld van de ruimtelijke structuur werd vooral in het noordelijke deel van het Marktveld sterk verrijnd. De veronderstelling dat in dit gebied een ca. 50 m brede zijtak van de Rijn aanwezig was is vervangen door een beeld van een 25 tot 30 m brede stroom die op zijn beurt in verschillende perioden aan de zuidkant twee zijtakken had.

Tussen deze Rijntak en zijn zijtakjes lagen twee eilanden waarop twee houten constructies werden gevonden die als visbunnen worden geïnterpreteerd. Beide zijtakjes raakten in de loop van de Romeinse Tijd buiten gebruik. Ze waren volgeraakt met klei en zavel. Het oppervlak kwam zelfs zo hoog te liggen dat er twee huizen op konden worden gebouwd. Ook de grote zijtak van de Rijn raakte allengs met sediment opgevuld. Door aanslibbing verplaatste de noordelijke oever zich steeds verder naar het zuiden. Gelijktijdig daarmee werd de zuidelijke oever door erosie naar het zuiden verlegd. Duidelijk is dat de erosie minder snel verliep dan de aanslibbing. Uiteindelijk raakte ook deze stroom daardoor geheel gevuld met sediment. Dit proces van aanslibbing kon prachtig worden gevolgd doordat er steeds nieuwe beschoeiingen werden aangelegd. Om goed bij de aan deze beschoeiingen afgemeerde boten te kunnen komen werd aan de landzijde steeds grond gestort waarop in enkele gevallen plankieren werden aangebracht. Op dit moment is nog onduidelijk of de beschoeiingen één recht gesloten front hebben gevormd, of dat er ter hoogte van de plankieren vooruitstekende landhoofden in de zijtak van de Rijn lagen. De beschoeiingen bestonden aanvankelijk vooral uit essehouten palen in de loop van de tijd komt er steeds minder voor, het gebruik van elzeshout neemt toe en tenslotte bestaat meer dan 90% van de palen uit elzeshout.

Op de noordelijke oever stond vóór 70 na Chr. een groot gebouw van 7,4×23,85 m. De plattegrond maakt duidelijk dat het om een militair gebouw gaat. Mogelijk werd dit gebouw gebruikt om goederen op te slaan. Het gebouw lag op een punt in het terrein dat van nature hoog lag, dit punt werd bovendien later nog verder opgehoogd. Dit betekent dat op deze plek nog jongere gebouwen gelegen kunnen hebben waarvan echter geen sporen meer aanwezig zijn. Latere egalisaties hebben deze hoge plek weer afgetopt.

Uit de vele terra sigillata vondsten blijkt een zekere welstand van de bewoners van de noordelijke oever van deze zijarm van de Rijn. Op grond van de vele graffiti kan bovendien worden verondersteld dat onder hen veel militairen waren. De vondst van een 1e-eeuwse mantelspeld, die uitsluitend door vrouwen werd gedragen, wijst er echter op dat er toen niet alleen militairen aanwezig waren. Het voorkomen van versierde benen plaatjes die de uiteinden van zwaardschedes hebben gevormd wijst weer op militairen in de tweede helft van de 2e eeuw of later. Een mantelspeld uit de tweede helft van de 2e eeuw of het begin van de 3e eeuw ondersteunt deze veronderstelling, evenals een *pilum murale* die als beschoeiingspaal is gebruikt. Uit het schoeisel dat over het algemeen dateert uit de tweede helft van de 2e eeuw en de eerste helft van de 3e eeuw blijkt dat allerlei maten schoenen aanwezig zijn. In deze periode waren er dus zowel mannen als

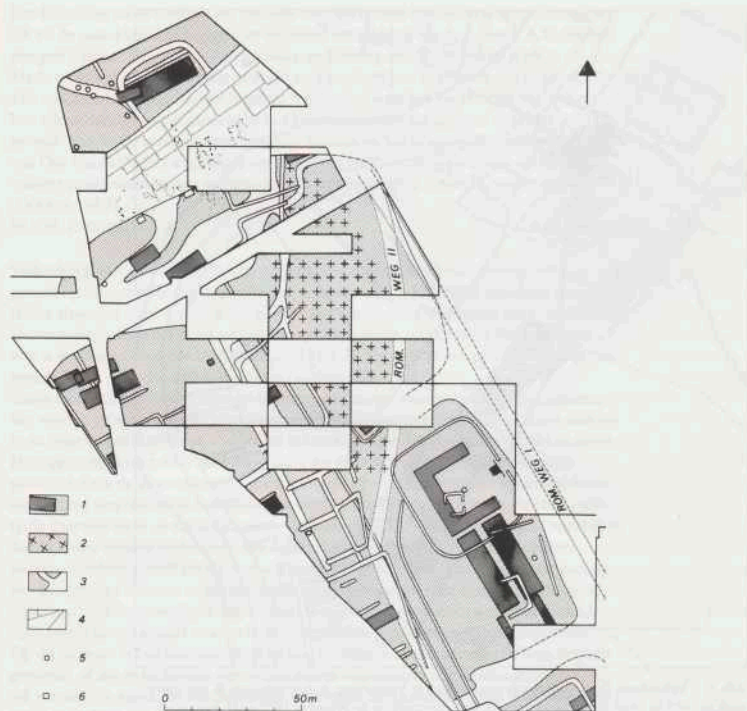

Afb. 8. Valkenburg. De ligging van de opgravingen te Valkenburg. A, het castellum, B, het onderzoek in 1985 en 1986 op het Marktveld, C, het onderzoek op de Woerd in 1972 en D, het onderzoek op de Woerd in 1986. Tek. ROB.

vrouwen en kinderen.

In de opgraving is op verschillende punten de tweede romeinse weg opnieuw aangesneden. Bij deze waarnemingen werd de veronderstelling dat deze weg als een dam door nat gebied heeft gelopen verder bevestigd. Ook het dendrochronologisch onderzoek is in 1986 van start gegaan. Een eerste resultaat was een zeer betrouwbare datering voor een aantal palen van de tweede weg: kapdatum 123 na Chr. De tweede weg moet dus kort na deze datum zijn aangelegd. De datering is een precisering van de op basis van het grafveld en andere met deze weg geassocieerde structuren vastgestelde veel globalere tijdsbepaling. In het grafveld werd weer een grote hoeveelheid gecremeerde begraven doden aangetroffen. Nadere analyse mede op grond van de in 1986 gevonden sporen wijst erop dat er een aantal cirkelvormige structuren aanwijsbaar is, mogelijk gaat het om resten van lage grafheuvels. Op grond van de verdeling van leeftijd en geslacht van de doden moet nog steeds worden aangenomen dat het om een voornamelijk burgerlijk grafveld gaat. Dit jaar is echter ook een begraving van een paard gevonden. Dit graf lag vlakbij een cirkelvormige greppel. Een eventueel met deze greppel verband houdend graf kon nog niet worden opgegraven. De plek waar dit graf zou moeten liggen

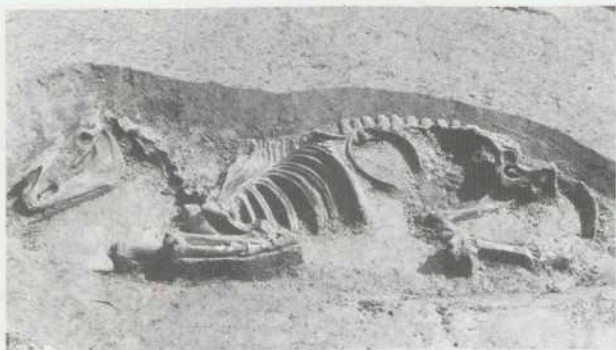

Afb. 9. Valkenburg. Overzicht van de bij de opgravingen in 1985 en 1986 op het Marktveld aangetroffen sporen. 1. gebouwen, 2. grafveld, 3. de Rijn en zijn zijtakken (wit) en het gebied tussen de zijtakken en de Rijn (gestippeld), 4. beschouingen, 5. waterputten en 6. visbunnen. Tek. ROB.

ligt onder een weg die nog in gebruik is. Dit paardegraf kan erop wijzen dat er onder de bijzettingen ook een militaire component aanwezig is. Op grond van onderzoek van het skelet zou trouwens beter van een pony gesproken kunnen worden: de schofthoogte bedroeg slechts 145 cm. Het gaat om een hengst of ruïn van 6 à 7 jaar oud. Kneuzingen of infecties en zware belasting hebben tot pathologische afwijkingen van verschillende skeletonderdelen geleid.

Bij het onderzoek naar de menselijke crematies werd een belangrijk succes geboekt dat het bepalen van het minimale aantal individuen preciseert. Gebleken is dat vaak in de kleinste zeeffractie een middenoorbeentje, het aambeeld, nog aanwezig is. Aan dit botje van enkele millimeters grootte kan worden vastgesteld of het van een linker of rechter oor afkomstig is.

Het tracé van de provinciale weg S4 ligt aan de rivierzijde van een Romeinse nederzetting op de Woerd waar in 1972 onderzoek werd uitgevoerd (afb. 8). Verwacht kon worden dat in het tracé nog resten van havenwerken en dergelijke die tot deze nederzetting behoorden zouden kunnen voorkomen. Bij een globale terreinverkenning werd boven-

Af. 10. Valkenburg. Skelet van een paard dat in het grafveld was begraven.

dien vastgesteld dat daar veel Romeins aardewerk, tufsteen, dakpanfragmenten en ander materiaal uit die periode aan de oppervlakte voorkomt. Bovendien werden er veel Middeleeuwse vondsten uit de 7e tot en met de 12e eeuw opgegraven.

Het onderzoek op de Woerd was er in eerste instantie op gericht zo snel mogelijk een betrouwbaar beeld te krijgen van de aard en datering van de nog in de bodem aanwezige resten. Daarvoor zijn om de 32 m tien stroken opgegraven van 8 m breedte. Daarmee is 20% van dit terrein onderzocht. De verzamelde gegevens maken duidelijk dat in dit gehele gebied door de Rijn afzettingen zijn gedeponneerd in de periode tussen de Romeinse Tijd en ca. de 7e eeuw. Op deze afzettingen werden vrijwel overal resten van bewoning aangetroffen uit de Laat-Merovingische en Karolingische Tijd. In het zuidelijke deel van het tracé zijn mogelijk nog wat jongere resten aanwezig.

In het noordwestelijke deel van het tracé op de Woerd werd dit verkennend onderzoek uitgebreid op een plek waar veel sporen werden aangetroffen en bovendien een zijtak van de Rijn werd vastgesteld. De Middeleeuwse sporen bestaan uit waterputten, (afval)kuilen, paalkuilen en greppels en in de zijtak van de Rijn beschoeiingen van houten palen. Slechts in enkele gevallen kunnen paarsgewijs voorkomende paalgoten of paalkuilen als resten van gebouwen worden geïnterpreteerd. Dit is een grote tegenstelling met het onderzoek te Rijnsburg waar enkele zeer duidelijke gebouwen uit deze periode werden aangetroffen. Ook bij Koudekerk werden eerder op een duidelijke nederzittingsplek uit deze tijd slechts vage aanwijzingen voor gebouwen vastgesteld. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat sociale verschillen in de Middeleeuwse maatschappij in de huizenbouw tot uiting kwamen, anderzijds zouden ook constructie-technische verschillen het ontbreken van duidelijke sporen van gebouwen kunnen verklaren. De waterputten zijn zeer verschillend van constructie. Enkele zijn niet beschoeid; bij de beschoeide putten komen behakte en niet behakte balken, planken, secundair verwerkt hout en vaten voor. Opvallend is het vrijwel ontbreken van putten uit boomstammen. Dit kan erop wijzen dat in de omgeving geen bomen van voldoende dikte voorkwamen.

Aan de zijtak van de Rijn werd nogal wat aandacht besteed met het doel verschillen in het vondstenmateriaal, zowel door de tijd heen als ruimtelijk op te sporen. Daartoe werden profielen bestudeerd en het verloop van de zijtak gevolgd. Bij dit werk werden zeer veel vondsten geborgen. Vooral het botmateriaal was uitzonderlijk rijk. Daarnaast kwam veel aardewerk, steen, wat benen en metalen voorwerpen en wat leer tevoorschijn. Een tweetal munten verdienen vermelding: een zilveren exemplaar van de

Afb. 11. Valkenburg. Twee Vroeg Middeleeuwse munten van de Woerd. Boven: een gouden nabootsing van een munt, zoals die door Madelinus in Dorestad werden geslagen, uit het midden van de 7e eeuw. Onder: een zilveren munt van koning Offa van Mercia (Engeland), geslagen in periode 757-796. Beide op $1\frac{1}{2}$ x ware grootte. Foto ROB.

Engelse koning Offa (757-796) en een gouden, tamelijk vroege nabootsing van de bekende Madelinus munt van Dorestad (waarschijnlijk tweede kwart of midden van de 7e eeuw). Opmerkelijk is ook de vondst van een Laat-Merovingisch zwaard.

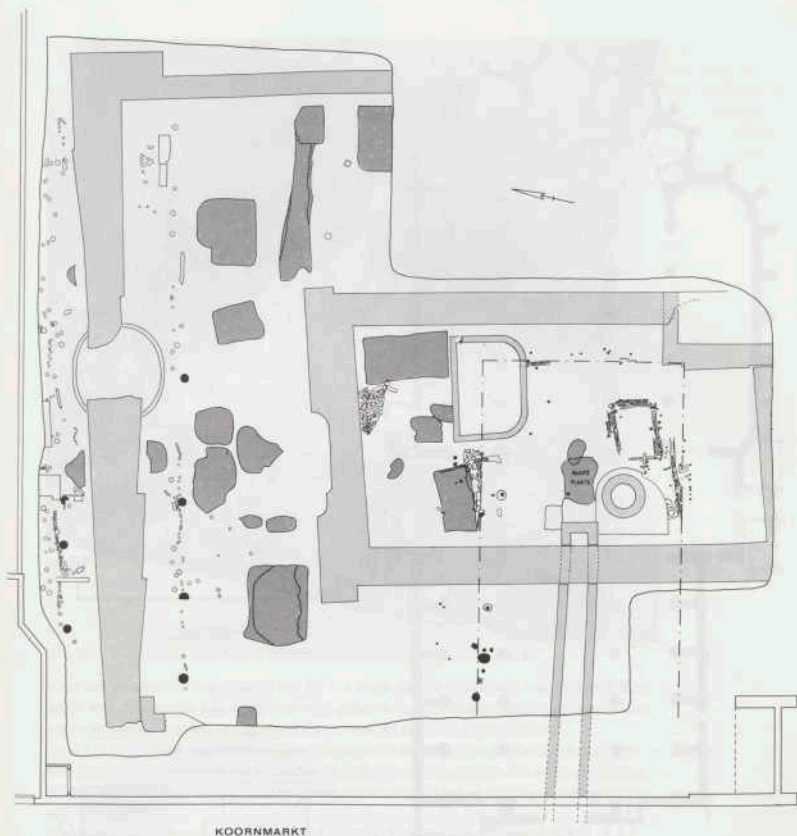
Bij het onderzoek van de Middeleeuwse Rijntak werden op een dieper niveau ook resten uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Bij het graven van de verkenningssleuven werden daarvoor al aanwijzingen waargenomen. Het gaat om het mondingsgebied in de Rijn van een zijtak, die de voorloper was van de Middeleeuwse zijtak. Deze monding was geflankeerd door zware en lichte beschoeiingen. Waarschijnlijk dienden deze vooral om de monding op zijn plek te houden, mogelijk ook voor het afmeren van schepen. Een van de beschoeiingen was zo zwaar uitgevoerd dat aan een soort strekdam gedacht wordt. Opvallend was de relatieve rijkdom van het vondstenmateriaal waaronder nogal wat metalen voorwerpen voorkomen: fibulae, medische voorwerpen, munten en de punt van een zwaardschede.

Bron: Bult/Hallewas, 1987.

Middeleeuwen

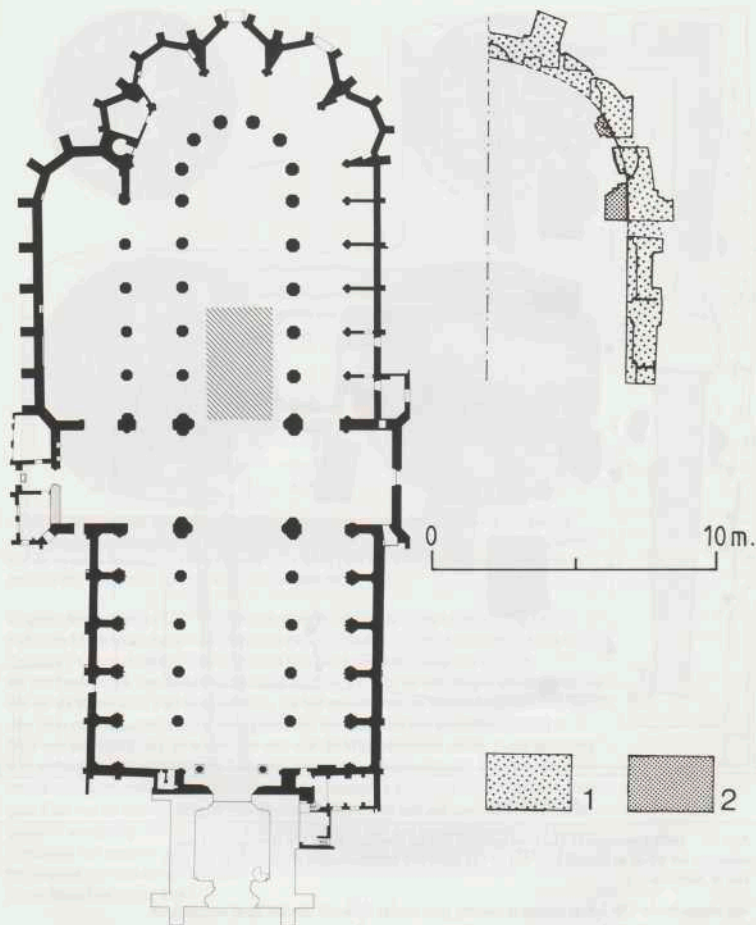
Bernisse: Geervliet Al enkele keren eerder werden in Geervliet resten van de middeleeuwse stadsmuur gevonden. Bij rioolaanleg in 1963 werd de fundering van de Landpoort aangetroffen op de hoek van de Landpoortstraat en de Oude Singel. Bij nieuwbouw van de panden Visserzijde 16 en 18 zijn zware muurresten vastgesteld die aan de muur worden toegeschreven. In 1972 werd een stuk van de muur in een weiland juist ten zuiden van de Groene Kruisweg onderzocht. Een daarop aansluitend stuk dat naar de muurtoren liep waar nu de korenmolen op staat werd in 1932 ontdekt. In juli 1986 werd op de hoek van de Molenstraat en het Spui een oude schuur gesloopt ten behoeve

Afb. 12. Delft: Koormarkt. Het hoofdgebouw van het Gasthuis uit de 15e eeuw (grijs). Daar-
 onder ligt het erf uit de tweede helft van de 13e eeuw met erfscheidingen, afvalkuilen en een huis.
 Tek. H. Robbers.

van nieuwbouw. Op 1,4 m diepte is daarbij juist onder de kade die het Spui omgeeft de
 fundering van de stadsmuur gevonden. De voet van het fundament is ruim 1,4 m breed
 en ligt op 2 m onder het huidige maaiveld. De eigenlijke muur moet ongeveer 65 cm dik
 zijn geweest. De fundering is uitgevoerd in een grondbogenconstructie. Onder de poe-
 ren van de grondbogen liggen lagen grof zand en puin. De maat van de baksteen wijst
 op een datering in de tweede helft van de 14e eeuw. De fundering is ingegraven in een
 baggerlaag die op grond van aardewerkvondsten in de 14e eeuw kan worden gedateerd.
 Deze baggerlaag is onder water afgezet, wat erop wijst dat het Spui voor de aanleg van
 de muur breder was. Uit historische gegevens is bekend dat in 1381 met de bouw van
 de muur werd begonnen.
 Bron: Herweyer 1986².

Afb. 13. Dordrecht: Grote Kerk. Plattegrond van de kerk met daarin gearceerd de plek waar resten van een tufstenen koor werden gevonden (niet op schaal). Rechts daarnaast de resten van het tufstenen koor. Legenda: 1. tufsteen, 2. baksteen. Tek. ROB.

Delft: Koornmarkt (afb. 12). Het onderzoek van het gasthuis richtte zich in 1986 op het hoofdgebouw. In 1985 was reeds een deel van de gasthuiskapel opgegraven. (Kistemaker e.a. 1986). Het grondgebied van het gasthuis in de 13e eeuw beperkte zich tot een langgerekt kavel. Op dit kavel lag een kapel met begraafplaats. Vermoedelijk werd al in de 14e eeuw uitbreiding gezocht op een kavel aan de zuidzijde. De grootste uitbreiding

Afb. 14. Dordrecht: Grote Kerk. Fundering van het tufstenen koor. Foto ROB.

vond echter plaats in het midden van de 15e eeuw aan de noordzijde van de kapel. Kennelijk was er behoefte aan een groot ruim gebouw voor de ziekenverzorging die tot dan toe in de kapel geschiedde. De funderingen van dit rechthoekige gebouw (ca 25×25 m) met een binnenplaats konden voor het grootste deel worden opgegraven. Een enorme hoeveelheid vondsten uit een 15e eeuwse en een 17e eeuwse beerput, die bij het gebouw hoorden, gaf een goede indruk van de zaken die in een ziekenhuis in gebruik waren.

Bij het verwijderen van de bovengrond bleek dat de zware funderingen van het 15e eeuwse gebouw ook de latere ziekenhuisgebouwen uit de 19e en 20e eeuw hadden gedragen. Grote delen van de ondergrond binnen de rechthoek waren daardoor na het midden van de 15e eeuw beschermd. Dergelijke ongestoorde grote vlakken zijn een zeldzaamheid in een stadskern. Nadat het Delftse biochemie bedrijf Gist-brocades het gasthuisproject had geadopteerd kon een zeer intensief onderzoek van de 13e en 14e eeuwse bewoningslagen onder het hoofdgebouw worden uitgevoerd. De vroegste vondsten uit de onderste vlakken dateren uit het begin van de 13e eeuw. Aanwijzingen voor bewoning in de 12e eeuw zijn er niet. Het land is wel reeds ontgonnen, getuige de met schone klei opgevulde greppels onder de vroegste bewoningsfase. In tegenstelling tot de bevindingen die gedaan zijn bij het onderzoek op het Heilige Geestkerkhof ten zuiden van de Oude Kerk (Kistemaker 1986) waar in de tweede helft van de 12e eeuw aanzienlijke ophogingen plaatsvonden, is in het begin van de 13e eeuw aan de Koornmarkt nauwelijks grond opgebracht. Mogelijk heeft dit te maken met het tot stand komen van een redelijk veilige waterhuishouding van het omliggende gebied rond 1200.

De noordzijde van het opgravingsterrein werd begrensd door een West-Oost georiënteerde sloot. Een grens die ook in later eeuwen bepalend bleek voor de indeling van het terrein. De grond ter weerszijden van de sloot was vanaf het begin van de 13e eeuw intensief in gebruik, te oordelen naar de grote hoeveelheid afval uit deze periode (o.a. andenne, laat pingsdorf, vroeg steengoed). Aan het einde van de 13e eeuw is de sloot dichtgegroeid. De grens bleef als een steegje dat aan twee kanten werd afgeschermd door een constructie van palen en vlechtwerk gehandhaafd.

Ten zuiden van het steegje bevond zich een erf met een houten huis waarvan de voorgevel vermoedelijk aan de Koornmarkt lag. Op het erf rond het huis waren meerdere afval- en mestkuilen gegraven. Bij de bouw van het huis is kennelijk gebruik gemaakt van een zelfdragende stijve constructie die nauwelijks in de grond verankerd was. De bouw heeft geen sporen van betekenis achtergelaten. Dankzij de mogelijkheid die hier werd geboden om meerdere vlakken boven elkaar minitiefs te onderzoeken werd geconstateerd dat het hier wel degelijk een huisplaats betrof. De ruimtelijke spreiding van de mestkuilen rond de plek was opvallend. Pas nadat verschillende sporen afkomstig van meerdere vlakken werden gecombineerd kon een indruk van de plattegrond worden verkregen. De bewoningsperiode van huis en erf lag in de tweede helft van de 13e eeuw.

Uitvoering: Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft o.l.v. G.Ph.M. Buzing.

Stichting Ter Bevordering Archeologie in Delft, ROB, Amersfoort. J.G.M. Kistemaker

Dordrecht: Grote Kerk (afb. 13 en 14). In augustus werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg contact opgenomen met de ROB in verband met de vondst van tufstenen muurwerk onder het koor van de Grote Kerk te Dordrecht. Tijdens de algehele restauratie van de Grote Kerk werden, ten behoeve van de restauratie van de grafkelders en de kerkvloer, de zerken een voor een gelicht. Bij het ontgraven en schoonmaken van de keldermuren kwam aan het licht dat zij gedeeltelijk op oudere funderingen waren gezet. Door het zettingsverschil waren de keldermuren steeds op de plaats van het oude muurwerk gescheurd. In samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het aannemersbedrijf en het architectenbureau werd getracht om een werkwijze te ontwikkelen waarbij binnen het strakke restauratieschema zoveel mogelijk resten konden worden gedocumenteerd. Steeds als een kelder was geopend en uitgegraven zouden de resten eronder voor korte tijd worden onderzocht. Onmiddellijk daarna werd de kelder weer gesloten. Op deze wijze zijn een twintigtal kelders een voor een onderzocht. Ondanks beperkende voorwaarden en moeilijke omstandigheden — de bouwresten lagen ca. 2,5 m onder het huidige vloerniveau en ver onder water — zijn zeer verrassende resultaten geboekt.

Midden onder het centrale koorgedeelte van de huidige Gotische kerk — net ten oosten van de kruising bevonden zich onder de diepe grafkelders uit de 17e en 18e eeuw resten van een tufstenen kerkgebouw. Dit was een totale verrassing omdat aanwijzingen voor een dergelijke vroege monumentale kerk tot nog toe ontbraken. Slechts de zuidelijke helft van een ronde absis is teruggevonden. De noordelijke helft is vermoedelijk gesloopt ten behoeve van de pijlerfunderingen van het Gotische koor. Het opgaand muurwerk dat op sommige plaatsen nog meer dan een meter hoog was bestond uit een kern van onregelmatig gevormde tufsteenbrokken in een speciebed, gevat tussen buitenmantsels van regelmatig gehakte blokken tufsteen (gemiddeld $38 \times 14 \times 10$ cm). Aan de buitenzijde van de absis waren in verband gemetselde steunberen aangebracht. Zij waren te zwaar om alleen als lisenen voor de geleding van de buitenwand van de absis te worden aangemerkt. De oorspronkelijke vloer van de absis kon onder water niet worden bestudeerd. Vermoedelijk was het een lemen vloer omdat, waar aan de binnenzijde werd gesondeerd, een harde laag werd aangetroffen. Sonderingen aan de buitenzijde gaven een ander beeld. Uitzonderlijk waren de ronde nissen aan de binnenzijde van het muurwerk. De bodem van een van de nissen, ongeveer 80 cm boven de oor-

spronkelijke vloer was afgewerkt met grote blokken tufsteen. Aan de binnenzijde van de muur, 30 cm onder de bodem van de nis, bevond zich een langwerpige tufsteen blok dat als bank dienst gedaan kan hebben. De binnenzijde van de muren en de nissen waren van stucwerk voorzien.

De niet gebogen meest westelijke muurfragmenten, waren aan de binnenzijde voorzien van gepleisterde rechthoekige nissen. De interpretatie van de sparingen aan de buitenzijde is nog onzeker. Het is mogelijk dat op de overgang van de halve cirkel en het recht verlopende muurwerk een dwarsmuur heeft aangesloten omdat op die plaats een tufsteenblok was afgehaakt. De voortzetting van het muurwerk in westelijke richting kon niet worden onderzocht in verband met de nabijheid van de zuid-oostelijke vieringpijler en het zware koorhek. In de noordelijke transeptarm en een deel van de noordelijke zijbeuk is nog gesondeerd echter zonder resultaat. Wel is geconstateerd dat de onderzijde van de noordelijke sluitmuur van het huidige transept is opgetrokken uit tufsteen.

Mocht dit primair verwerkt tufsteen zijn dan komt men in de verleiding het geheel te vergelijken met de Middeleeuwse parochiekerk te Vlaardingen (Hoek, 1967). De uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek dat vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg door mevr. Elisabeth Stades-Vischer is uitgevoerd, gedurende de gehele restauratie, zullen vermoedelijk meer licht op deze materie werpen. Mogelijk wordt dan ook duidelijk waarom men in een latere verbouwingsfase aan de binnenzijde van de absismuur, tegenover de steunberen, klampen van baksteen moppen heeft aangebracht (steenformaten van $32 \times 16 \times 9$ tot $27 \times 14 \times 7,5$ cm).

De huidige kerkvloer ligt op een hoogte van ca. 2,5 m + NAP. De vloer, die behoort bij de fase van de tufstenen kerk, is door sonderingen en door metingen langs het opgaande muurwerk getraceerd op een hoogte van omstreeks NAP. Dit betekent een maaiveldstijging van ca. 2,5 m. Wanneer men dit vergelijkt met de resultaten van de opgravingen in de binnenstad, bijvoorbeeld het gelijktijdige onderzoek op het Waagterrein in Dordrecht, dan kunnen de volgende opmerkelijke zaken worden geconstateerd. In de nederzetting zijn ophogingspakketten variërend van zes tot zeven meter dikte geen uitzondering. De kerkvloer stijgt dus aanzienlijk minder dan het maaiveld in de nederzetting. Wanneer men er van uitgaat dat de bouw van de tufstenen kerk is begonnen vóór 1200 en men vergelijkt de hoogte van de vloer met de daarmee contemporaine bewoninglagen in de nederzetting (voor 1200 ca. 3-3,5 m - NAP), dan is er een opmerkelijk hoogteverschil tussen kerk en nederzetting. Of dit te maken heeft met een natuurlijk verschil in de bodemstructuur of een door mensenheden opgeworpen kerkheuvel is op dit moment nog niet duidelijk.

Intrigerend is ook de vraag naar het waarom van deze voor de kleinschalige 12e eeuwse nederzetting monumentale opzet. Zelfs bij een datering van de tufstenen bouwphase in de tweede helft van de 12e eeuw wijzen de resultaten van de opgravingen die sinds 1986 in Dordrecht door de ROB worden uitgevoerd niet direct in de richting van een dergelijk groot bouwwerk. Een welkom en verrassend nieuw gegeven!

ROB, Amersfoort.

J.G.M. Kistemaker

Dordrecht: Twentsche Bank, Waag Plannen voor nieuwbouw op de locaties Twentsche Bank en de aangrenzende Waagpassage boden de mogelijkheid een onderzoek in te stellen naar de oudste kern van Dordrecht. Het onderzoek Twentsche Bank heeft in 1986 plaatsgevonden, het onderzoek Waag wordt uitgevoerd in 1987. Aangezien de opgravingen complementair zijn, zal het gezamenlijke verslag in een volgende kroniek verschijnen.

ROB, Amersfoort.

H. Sarfaty

Giessenlanden: Peursem Op initiatief van de Geschiedkundige vereniging Giessenburg-Schelluinen werd een onderzoek ingesteld op een bij Peursem buitendijks gelegen woonheuvel die de naam Duive- of Duivelslag draagt. In de terp werden enige sleufts

Afb. 15. Gorcum. Haardplaat van aardewerk uit de 16e eeuw. Hoogte ca 74 cm. Foto ROB.

gegraven die geen duidelijk sporen van Middeleeuwse bebouwing opleverden. Het oudste in de terp gevonden materiaal dateert uit de 13e eeuw.
Bron; Van der Plas 1986.

Gorcum (afb. 15) Bij graafwerkzaamheden aan de Kortendijk werden op een diepte van ca. 3 m grote fragmenten gevonden van een uitzonderlijke haardsteen. Boven de vindplaats werd door de graafmachine een grote aspot opgespit. Dit wijst erop dat de delen van de haardsteen min of meer in situ zijn gevonden. De plaat is ca. 74 cm hoog, 70 cm breed en 11 cm dik. Op de steen komen in 8 rijen afdrukken van losse stempels voor zoals ze ook voor de bekende kleine haardstenen gebruikt werden.

's-Gravenhage: Hofsingel/Hofstraat Tussen het Binnenhof en het PTT-gebouw aan de Hofsingel werd in de zomer een onderzoek uitgevoerd dat onderdeel uitmaakt van het archeologisch onderzoek voorafgaand aan de nieuwbouw van de Tweede Kamer. De oudste aangetroffen sporen bevonden zich aan de noordzijde van het terrein. Hier lag een 14e eeuwse gracht, onderdeel van de Hofsingel, die ten zuiden van het Binnenhofcomplex liep. Voordat zij in 1863 werd gedempt, werd de gracht in 1613 versmald en gedeeltelijk overbouwd. Bovendien werd een beschoeiing van planken en vierkante balken aangebracht. In de 14e of 15e eeuw lag er over de gracht een brug, die het Bin-

nenhof verbond met het terrein ten noorden van de Lange Poten. Het bruggehoofd was opgebouwd uit kloostermoppen en rustte op een fundering van eiken balken. In de grachtvulling bevond zich een grote hoeveelheid 15e eeuwse steengoed aardewerk. Muurresten van verschillende huizen en huisjes, die meermalen zijn her- en verbouwd, lagen aan de zuidzijde van het terrein. Onder andere kon het grondplan van herberg 'De Witte Molen', later het huis van Johan de Witt, achterhaald worden. De bij deze huizen behorende water- en beerputten werden eveneens opgegraven. Uit een 18e eeuwse beerkelder kwam daarbij een grote hoeveelheid glas en aardewerk te voorschijn.

's-Gravenhage: Gedempte Gracht Gedurende vier maanden vond archeologisch onderzoek plaats op het parkeerterrein van de Bijenkorf. De opgraving lag op een plek waar op het strandvlaktezand een pakket van ten minste 1,5 m dik veen aanwezig is. Dit veen werd ruim voor 1400 ontwaterd door een stelsel van sloten. Twee van deze sloten, die op een onderlinge afstand van ca. 12 m evenwijdig aan elkaar gegraven waren, werden in de opgraving aangetroffen. Ze waren 4-6 m breed en 0,6-1 m diep. De aanwezigheid van deze kavels doet boerderijen in de buurt vermoeden. Het veen bleek over een klein oppervlak, maximaal 15 m², in smalle stroken van ca. 1,5 m breed uitgestoken te zijn voor de turfwinning. Of er een relatie is tussen het slotenstelsel en de turfafgraving is door de vele tussenliggende verstoringen niet meer te achterhalen.

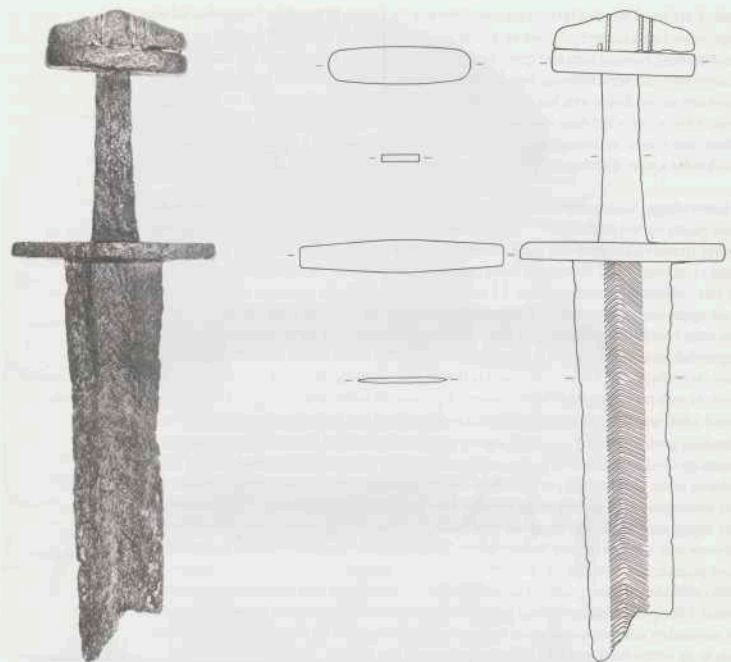
Rond 1400 werden de sloten gedempt. Over een deel van het terrein werd een ophoingslaag gestort van 0,8 m dikte, waarop gebouwd werd. De kavelrichting kwam nu dwars op Gedempte Gracht te liggen, een kwart slag gedraaid te opzichte van de kavelrichting in de voorgaande periode. Eén van de gebouwen die nu werden neergezet was een woonhuis van 7 m lengte: de breedte kon niet worden opgemeten. De haardplaats met ingegraven aspot, die tegen de westmuur lag, was nog aanwezig. Een tweede gebouw was van een geheel andere opzet. Eén van de twee zijmuren werd gedragen door poeren, een constructie die eerder aan hout- dan aan steenbouw doet denken. Ook ontbrak een haardplaats. Het gebouw zal vermoedelijk een bedrijfsfunctie hebben gehad. Uit op de achterterreinen gelegen afvalkuilen kwamen onder andere incomplete en versneden schoenen, een grote hoeveelheid leersnippers en een mes. Dit materiaal kon in de eerste helft van de 15e eeuw gedateerd worden.

In de hierop volgende fase, die waarschijnlijk aan het eind van de 15e eeuw of het begin van de 16e eeuw lag, werd de gevelwand gesloten. Het 'bedrijfsgebouw' werd woonhuis, wat viel af te lezen aan de haardplaats, aspot en een stukje vloer van platliggende bakstenen. Op de achtererven lagen de bijbehorende waterputten.

In de tweede helft van de 16e eeuw werd één van de huizen gesplitst en er kwam een stenen aanbouw achter. Op het achterterrein werden nieuwe stenen waterputten opgetrokken met een houten ton als basis. Van het eind van de 16e tot de 19e eeuw vonden nog diverse verbouwingen en uitbreidingen plaats. Er werden afvoergoten gemetseld waarmee afval in de Gedempte Gracht geloosd kon worden. De gracht moet hierdoor het karakter van een open riool hebben gekregen, reden waarom zij in 1825 werd gedempt. Rond 1870 werd op deze plek aan de Wagenstraat een markthal opgericht. Na een ingrijpende verbouwing in 1888 werd het een theater (Scala), dat in de 20e eeuw door aankoop en sloop van enkele panden aan de Gedempte Gracht kon worden uitgebreid. In alle opgravingsputten werd delen van de markthal en het theater teruggevonden.

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie. J. R. Magendans en P.J.W.M. Schulten

's-Gravenhage: Eisenhowerlaan 142/152 Op ca. 2,60 m + NAP werd hier plaatselijk een houtskoolrijke, vrijwel horizontaal verlopende en ca. 0,20 cm dikke laag aangetroffen, die weinig (prehistorische en waarschijnlijk Inheems Romeinse) vondsten bevatte. Hieroverheen lag een pakket stuifzand met daarop, op ca. 3,20 m + NAP, een licht grijze bodem met een tamelijk homogeen karakter. Ook deze laag verliep nagenoeg

Afb. 16. Hardinxveld-Giessendam. Vroeg Middeleeuws zwaardfragment. Lengte 36,5 cm. Foto en Tek. ROB.

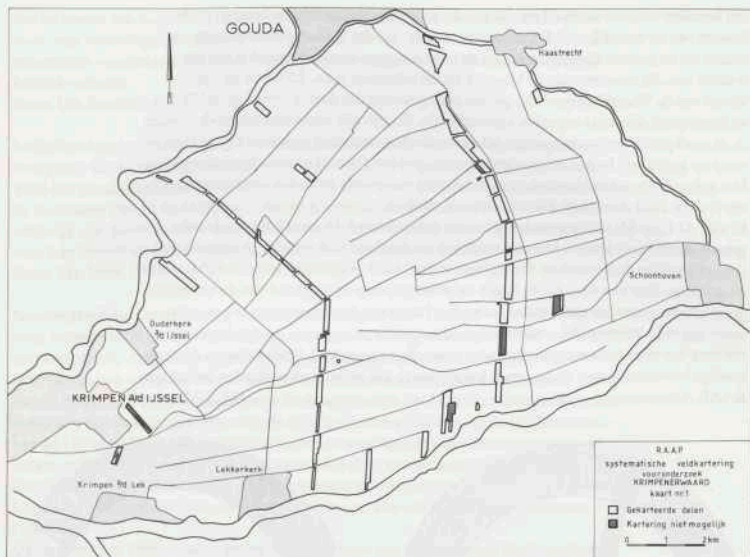
horizontaal. Aan de hand van het aardewerk kon de laag gedateerd worden in de Vroege Middeleeuwen. Het geringe aantal vondsten, de aangetroffen ploegspootjes en de homogeniteit van de laag zelf pleiten voor een gebruik als bouwland. Dit bouwland kan deel hebben uitgemaakt van het nederzettingsareaal waarvan een deel aan de Johan van Oldenbarneveltlaan werd aangetroffen. Plaatselijk was deze laag door latere erosie verdwenen. Dit gebeurde tijdens een overstuivingsfase die eerder bij TNO werd geconstateerd. Het zand vormde een geaccidenteerd landschap.

Vermoedelijk in de Late Middeleeuwen trad hierna weer bodemvorming op. Deze bodem, die mogelijk een keer werd omgespit, lag tussen de 2,80 m en 4,00 m + NAP en varieerde in dikte tussen de 20 en de 50 cm. In de laatste fase is hieroverheen weer een nieuwe overstuiving gekomen, ditmaal ons huidige (jonge) duin.

Gemeente 's-Gravenhage, sectie archeologie.

J.R. Magendans en J.A. Waasdorp

Hardinxveld-Giessendam (afb. 16). Ongeveer 15 jaar geleden vond de heer P. Overduin in de bagger uit een sloot achter de boerderij Buitendams 162 een groot stuk van een zwaard. Van de afgebroken kling is nog ca. 22 cm over, het gevest is voor zover het niet uit hout en leer bestond geheel bewaard. De kern van de kling bestaat uit zogenaamd torsiedamast. Dit werd verkregen door afwisselend laagjes staal en ijzer aan elkaar te

Afb. 17. Krimpenerwaard. De ligging van de voor de eerste fase van de veldkartering geselecteerde en daadwerkelijk belopen gebieden. Tek. RAAP.

smeden tot een staaf. Dez staaf werd vervolgens getordeerd en weer platgesmeed. Door de staaf in de lengterichting te splijten en vervolgens de stukken weer aaneen te smeden konden door deze torsie allerlei patronen verkregen worden. Aan de zo verkregen kern van de kling werden vervolgens de sneden vastgesmeed. Zo ontstond een zwaard dat de goede eigenschappen van staal (hard, maar breekbaar) en ijzer (taai, maar zacht) in zich verenigde. De flauw drielobbighe kop van het gevest is deels nog ingelegd met een gepaarde messingdraad. Het wapen dateert waarschijnlijk uit de 9e eeuw.

Krimpenerwaard (afb. 17). In het voorjaar van 1986 is door RAAP een veldkartering uitgevoerd in de Krimpenerwaard. De kartering vond plaats in het kader van de herinrichtingsplannen voor de waard. Het grootste deel van de Krimpenerwaard bestaat uit veen. Dit veenpakket bereikt een dikte van 10 tot 14 m en bestaat voornamelijk uit riet-, broek-, en bosveen. Langs de rivieren liggen smalle stroken rivierklei aan de oppervlakte. Deze kleilagen worden langs de Lek op enkele plaatsen doorbroken door de toppen van donken die bestaan uit grofkorrelig zand.

Vóór de kartering waren er in de Krimpenerwaard zeer weinig archeologische vindplaatsen bekend. De kennis van de Laat-Middeleeuwse ontginning en bewoning berustte vrijwel geheel op historisch-geografisch onderzoek. Daarbij zijn drie ontginningfasen onderscheiden. De oudste ontginning vond plaats vanaf Lek en IJssel. Bij de daaropvolgende fase werd het binnengebied in de oostelijke helft van de Waard ontgonnen en in de derde fase het restgebied ten westen en ten noorden van het middelpunt van de Krimpenerwaard. De bewoningsassen die tijdens deze drie fasen ontstonden zouden het daaropvolgende bewoningspatroon hebben bepaald. De veldkartering had

het karakter van een vooronderzoek met de volgende doelstellingen. Nagaan of de bodem van de waard Laat-Middeleeuwse archeologische monumenten bevat en, in relatie tot de herinrichtingsplannen en de bewoningsgeschiedenis bepalen wat de waarde van die monumenten is. Voor dit proefonderzoek is ca. 2,5% van de oppervlakte van de Waard belopen. Dit gebied is zo gekozen dat daarin zoveel mogelijk archeologisch relevante aspecten aanwezig zijn. Zo zijn alle voorkomende bodemtypen in de steekproef vertegenwoordigd, alle plaatsen bezocht waar vondsten zijn gedaan en waar op grond van luchtfoto's archeologische sporen verwacht zouden kunnen worden. Het gekarteerde gebied beslaat naast een aantal verspreide gebieden twee aaneengesloten Noord-Zuid door de polder verlopende stroken.

Er zijn 32 Laat-Middeleeuwse huisplaatsen gelocaliseerd. Hoewel het gekarteerde gebied slechts zeer klein is kan met enige voorzichtigheid toch worden geconcludeerd dat het grootste deel van deze woonplaatsen deel heeft uitgemaakt van een vijftal bewoningslinten. Vier van deze linten liggen op plaatsen waar zij op grond van de historisch geografische gegevens niet werden verwacht. Tenminste één woonplaats is een geïsoleerd liggende huisterp. Bij voortzetting van het onderzoek dienen de richting en de omvang van deze bewoningslinten nader te worden vastgesteld. Tevens dienen de in de huidige bewoningslinten opgenomen huisterpen in het onderzoek te worden betrokken. RAAP, Amsterdam.

H.C.J. Visscher

Afb. 18. Leiden: Stille Rijn. Tinnen broche, links de voorkant gefotografeerd met naald, rechts achterkant zonder naald. Diameter 3,5 cm. Foto ROB.

Leiden: Stille Rijn (afb.18) In een bouwput aan de Stille Rijn is een waarschijnlijk 14-eeuwse broche van tin of een tinlegering gevonden. Op de broche staat op één kant het inschrift: *AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINUS* en op de andere kant: *TECUM BENEDICTA TU IN MULIERIBUS ET*. De woorden zijn steeds gescheiden door drie punten. Voor het ontbrekende *benedictus fructus ventris tui* was geen plaats meer.

Leiden: Hogewoerd Bij de aanleg van een nieuw riool in de Hogewoerd kon een aantal waarnemingen worden gedaan waarbij gegevens over de Hogewoerdspoort konden worden verzameld. De oudste poort werd daar tussen 1250 en 1389 gebouwd. Tussen 1429 en 1441 werden er twee torens aan toegevoegd. In 1497-8 werd voor de poort een bastion aangelegd. Muurfragmenten van de oudste en ook latere bouwfasen van één

van de torens van de poort konden worden vastgesteld. De buitendiameter van deze toren was waarschijnlijk ongeveer even groot als die van de Witte Poort: 6,2 m. Enkele muurresten vormen overblijfselen van de brug die de poort met het eind 15e-eeuwse bastion verbond.

Bron: Van Peursem 1987.

Leidschendam In het bouwplan Voorburgscheweg werden door de Archeologische werkgroep Leidschendam verkenningen uitgevoerd. Bij het graven van proefsleuven werd een zandlaag gevonden waarin naast 17e-18e-eeuws aardewerk ook aardewerk uit de Romeinse Tijd en de Merovingische en Karolingische periode voorkwamen. Waarschijnlijk zijn deze vondsten door agrarische werkzaamheden in één laag terecht gekomen. Het betreft de eerste Vroeg-Middeleeuwse vondsten uit Leidschendam.

Bron: Van Veen, 1986.

Noordwijkerhout De aanleiding voor de opgraving bij de N.H. Kerk van Noordwijkerhout, beter bekend als het 'Witte Kerkje' vormde de aanleg van een bouwput voor het te bouwen verenigingsgebouw van de N.H. gemeente. Dit gebouw is uitwendig een reconstructie van een vroeg 16e-eeuws koor, dat in 1573 door brand werd verwoest en waarvan de ruïne rond 1800 werd gesloopt. In de winter van 1949/1950 stootte men bij het opruimen van de begraafplaats voor de aanleg van een plantsoen op de fundamenten van dit Gotische koor. Een verrassing waren de overblijfselen van een bakstenen voorganger in Romaanse stijl. Ze werden opgemeten door een gemeentelijke opzichter. Ongelukkig genoeg werden de Gotische resten door overijverige werklieden weggebroken en konden de Romaanse resten ternauwernood aan een dergelijk lot ontkomen (Van Agt, 1951).

De opgraving in 1986 maakte betere waarnemingen aan de Romaanse fundamenten mogelijk, die in verband gemetseld bleken te zijn met de fundamenten van het schip van de tegenwoordige kerk. Er waren bakstenen van hoofdzakelijk $32 \times 16 \times 8$ cm voor gebruikt met enkele van $29,5 \times 14,5 \times 7,5$ ertussen (het was geen secundair gebruikt materiaal). Helaas bleken resten van eventuele vloerniveau's geheel te zijn verstoord door de aanleg van een waterput in de 19e eeuw, de bouw van een kolenkelder tegen de noordoosthoek van de kerk rond 1930 en door de graafwerkzaamheden van 1949-50. Van pleisterresten tegen de binnenzijde van het fundament valt een vloerniveau op ca. 2,9 m + NAP af te leiden. Het Romaanse koor was ondiep gefundeerd, slechts tot 55 à 60 cm onder de vloer, direct op het gele zand van de natuurlijke ondergrond (gelaagd fijn geel zand, waarschijnlijk van een strandwal). Merkwaardigerwijs stonden de fundamenten niet precies horizontaal, maar liepen ze in noordoostelijke richting iets af. Dit moet tot constructieve problemen in het hogere muurwerk hebben geleid. Het fundament moet waarschijnlijk in de eerste helft van de 13e eeuw worden gedateerd. Van het Gotische koor kon slechts een deel van het 20e-eeuwse uitbraakspoor worden geregistreerd, alsmede de aanzetten van de noord- en zuid-gevel tegen het schip van de kerk. Het was gemetseld van bakstenen van $21,5 \times 10,5 \times 5$ cm. Het bijbehorende vloerniveau heeft ca. 50 cm hoger gelgen dan de Romaanse vloer — de Romaanse funderingen eronder waren plaatselijk nog tot deze hoogte aanwezig.

Er lijkt een samenhang te zijn van dit verschil in vloerniveau's met het voorkomen van bruine grond in de kisten van enkele graven. Er zijn zo'n veertig graven gevonden, waarvan een gedeelte in de kisten een nazakking heeft van bruine puinrijke grond en een gedeelte een nazakking van geel zand. De laatstgenoemde zijn altijd dieper begraven en het botmateriaal is slecht of niet meer bewaard — voor de meeste hiervan is door oversnijdingen of door een oriëntatie op het Romaanse koor een datering vóór 1500 (bouw Gotische koor) waarschijnlijk. Vermoedelijk is voor de bouw van het Gotische koor het terrein zo'n 50 cm opgehoogd met bruine grond. Van een eventuele voorganger van de Romaanse kerk is geen spoor aangetroffen; enkele losse pingsdorf- en kogelpotscher-

ven zijn de enige oudere vondsten. Voorts moet ook melding gemaakt worden van een Merovingische scherf, die tevoorschijn kwam in de navulling van een grafkist (in de insteek van dit graf zaten, zoals in de meeste graven, o.a. stukjes baksteen). Het is een platte bodemscherf met grove draairibbels, van vrij zacht geel 'mayener' aardewerk. ROB, Amersfoort. P. Bitter

Woerden Het onderzoek in het kasteel van Woerden was een poging om vast te stellen of op de plaats van het tegenwoordige kasteel, dat in zijn oudste delen vroeg 15e-eeuws is, een ouder kasteel heeft bestaan. De historische bronnen, die vanaf de 12e eeuw een versterking van de heer van Woerden vermelden (vermoedelijk gesticht door de bisschop van Utrecht in 1159), geven aanleiding tot discussie tussen historici over de plaats van dit oudere 'kasteel' van Woerden. Er is geopperd, dat het huidige kasteel is gezet op de plaats waar dit oudste kasteel heeft bestaan. Een andere theorie is, dat het tegenwoordige Kasteel van Woerden een nieuwe vestiging is geweest op een braak liggend stuk grond, en dat de historische vermeldingen van vóór 1400 een kasteel elders bij Woerden betreffen.

Kasteel Woerden heeft een vierkant grondplan van ruwweg 50 bij 50 m, met van oorsprong vier zware ronde hoekbastions (één ervan is door een 19e-eeuwse verbouwing vierkant geworden). Van de vier vleugels rond het centrale binnenplein is alleen de noordvleugel Middeleeuws. Het kasteel is vooral bekend door zijn enorm zwaar, massief muurwerk, 2 tot plaatselijk 3,5 m dik, en door de ongewone aanleg van een tunnelachtige gang in de west-, zuid- en oost-muur, die de hoekbastions verbindt.

Het onderzoek vond plaats in het kader van de uitvoerige restauratiewerkzaamheden, en in overleg met de heer Van Straalen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die een bouwhistorisch onderzoek doet van het tegenwoordige kasteel. De mogelijkeheden voor een opgraving waren zeer beperkt — er kon slechts een onderzoek worden gedaan in het binnenplein van het kasteel. Een proefsleuf van 3 m breed en 11 m lang werd gegraven, gedeeltelijk tot 5 m diepte. Resten van een ouder kasteel konden hier niet worden vastgesteld. Vanaf ca. 0,2-0,4 m — NAP heeft men in de 15e eeuw het binnenplein opgehoogd tot bijna het tegenwoordige niveau (4 m + NAP). Onder deze ophoging zit schone klei van de vaste ondergrond, met daarop geen enkel spoor van bewoning of andere activiteit (geen potscherven of puin van een afgebroken ouder kasteel). Een loopvlak op 2,2 m + NAP, met daarin enkele schijnbaar willekeurig ingeslagen palen en een brandplek van een vuur, zou kunnen samenhangen met bouwwerkzaamheden aan het 15e-eeuwse kasteel. Verder werd een 19e-eeuwse waterput aange troffen.

In de oostelijke vleugel van het kasteel was bij de restauratie een dichtgestorte trap naar de oostelijke muurtunnel (begin 15e eeuw) ontdekt. De trap was dichtgestort met puin van dezelfde baksteensoort als de muurtunnel 21,5 × 10,5 × 5 cm), waartussen veel stukken aardewerk zaten, vermoedelijk uit de eerste helft van de 15e eeuw. Dit zou kunnen betekenen, dat de trap nog in de eerste helft van de 15e eeuw is dichtgestort, wellicht voor de bouw van een vleugel aan het kasteel (de tegenwoordige oost-vleugel is post-Middeleeuws). Soortgelijke doorgangen zijn vermoedelijk in alle drie de muurtunnels aanwezig. Mogelijk bestond de eerste aanleg, begin 15e eeuw, slechts uit één hoofdbouwwerk, namelijk het nog bestaande 'blok' aan de noordzijde bij de hoofdboort, met een groot ommuurd plein.

Bij de bovengemelde trap zijn grote, secundair gebruikte bakstenen van 32 × 16 × 8 cm toegepast; deze werden ook aangetroffen als bouw materiaal voor een 15e-eeuws riool in de oostelijke muurtunnel (vermengd met bakstenen van het vreemde formaat 33 × 17 × 7 cm). Deze zouden als sloopmateriaal uit een ouder kasteel op deze plek geïnterpreteerd kunnen worden, maar de waarnemingen op het binnenplein maken een herkomst van elders (bijvoorbeeld uit de stad) waarschijnlijker.

ROB, Amersfoort.

P. Bitter

Literatuur

- Agt, J.F.F.W. van, 1951: Het Witte Kerkje van Noordwijkerhout, *Leids Jaarboekje* 43, 68-70.
- Bakels, A., 1987: Verslag van de werkzaamheden van de werkgroep archeologie over 1986, *Stichting Historisch Centrum Wassenaar Jaarverslag 1986*, 2-6.
- Bogaers, J.E. en J.K. Haalebos, 1986: *Opgravingen in Woerden*.
- Bogaers, J.E. en J.K. Haalebos, 1987: Opgravingen te Alphen aan den Rijn in 1985 en 1986, *Westerheem* 36, 40-52.
- Bult, E.J. en D.P. Hallewas, 1987: *Graven bij Valkenburg II, het archeologisch onderzoek in 1986*, Delft.
- Döbken, A.B., 1982: *Het grafveld van Oss-Ussen, Noord-Brabant*, doctoraalscriptie, Leiden.
- Heeringen, R.M. van, 1987: Een horde uit de Late IJzertijd in de Stevenshofjespolder in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden, Jaarverslag 1986*, 67-73.
- Herweijer, C.T., 1986¹: Verkenningen op Voorne Putten in 1986, *Verslag over 1986 van AWN afdeling 9, 'De Nieuwe Maas' (Rotterdam e.o.)*, 14-15.
- Herweijer, C.J., 1986²: Stadsmuur van Geervliet: deel van fundering ontgraven, *Verslag over 1986 van AWN afdeling 9, 'De Nieuwe Maas' (Rotterdam e.o.)*, 16/18.
- Hoek, C., 1967: De Grote Kerk te Vlaardingen, *Jaarverslag BOOR 1967*.
- Kistemaker, J.G.M., 1985: Delft: Heilige Geestkerkhof, in D.P. Hallewas Archeologische kroniek Zuid-Holland over 1984 *Holland 1985*, 355-8.
- Kistemaker, J.G.M., G.Ph.M. Buzing en H. de Kat, 1985: *Het Gasthuis grondig bekeken I, archeologie en actie*, Delft.
- Koorevaar, T., 1987: Veldonderzoek in Alblasterdam, *Grondig bekeken* 2, no 2, 16-31.
- Peursema, A.D.P. van, 1987: *Van Breststraat tot Plantage*, Bodemonderzoek in Leiden, *Jaarverslag 1986*, 39-52.
- Plas, A. van der, 1986: Een woonheuvel in Peursem, *Grondig bekeken*, 2, 22-23.
- Polak, M., 1987: Alphen-De Schans en de Romeinse weg langs de Rijn, *Renus AWN afd. Rijnstreek* nr. 2, 3-9.
- Sarfaty, H., 1968: Heerjansdam (Z.H.), *Jaarverslag ROB 1968*, 17.
- Suurmond-van Leeuwen, H., 1987: *Romeinen in Cronesteyn*, Bodemonderzoek in Leiden, *Jaarverslag 1986*, 109-117.
- Veen, M. van, 1986: Voorburgseweg Leidschendam, *Kwadrant* 3, 10-14.

Jaarverslag 1986

Leden en ledenvergadering

Het aantal leden van de vereniging bedroeg op 31 december 1477, een achteruitgang ten opzichte van 1985 van liefst 82 leden. Er kwamen 48 nieuwe leden bij, 130 leden vielen af. Deze verdere teruggang baart het bestuur grote zorg, temeer daar bij veel andere verenigingen het dieptepunt al enige jaren gepasseerd is. Het bestuur beraadde zich op de wijze waarop via een actieve ledenwerving en door gerichte propaganda de vereniging meer bekendheid kan krijgen. In 1986 kwam een affiche gereed, waarmee activiteiten van de commissies kunnen worden aangekondigd. Ook verscheen een nieuwe folder over het uitgavenpakket van de vereniging; met deze folder moeten de verkopen worden bevorderd en impliciet potentiële leden worden geïnteresseerd. Er werden twee algemene ledenvergaderingen gehouden. In de voorjaarsvergadering, op 3 mei te Schoonhoven, werden het jaarverslag en de jaarrekening besproken en goedgekeurd. In de najaarsvergadering, 25 oktober te Gouda, werd de begroting voor 1987 aangenomen en werden de plannen van de commissies voor het komende jaar uiteengezet. Op deze laatste vergadering werd tevens vorm gegeven aan een nieuw initiatief: voor de eerste maal werd de 'oorkonde van verdienste' uitgereikt, en wel aan de heer W. J. van den Berg voor zijn omvangrijke publicatie. Het historisch kadaster van de Binnen-Egmondten. Het ligt in de bedoeling deze oorkonde regelmatig uit te reiken aan personen of instanties, die zich op 'voorbeeldige' wijze actief getoond hebben op het terrein van de geschiedenis van de beide Hollanden.

Bestuur

In de samenstelling van het bestuur deden zich in 1986 nogal wat wijzigingen voor. In de voorjaarsvergadering werd als opvolger van mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, die vanaf 1979 als secretaris van Holland fungeerde, gekozen de heer F. J. M. Otten. In de najaarsvergadering kreeg de vereniging ook een nieuwe penningmeester, na drie en half jaar de penningen van de vereniging te hebben beheerd trad de heer F. N. Burger terug, om te worden opgevolgd door de heer W. C. M. van Straalen. Ook de vertegenwoordiging van de redactie in het bestuur werd vernieuwd: hier werden mevrouw E. N. Palmboom en de heer M. Polak opgevolgd door resp. de heer F. W. A. van Poppel en mevrouw M. Carasso-Kok. Inmiddels is op 23 januari 1987 te Woerden op gepaste wijze afscheid genomen van de scheidende bestuurs- en commissieleden. Per 31 december 1986 was het bestuur als volgt samengesteld: N. Plomp, voorzitter; G. J. Borger, vice-voorzitter; F. J. M. Otten, secretaris; W. C. M. van Straalen, penningmeester; F. W. A. van Poppel en mevrouw M. Carasso-Kok, leden namens de redactiecommissie; M. van Doorn, lid namens de excursiecommissie; B. J. M. Speet, lid namens de contactcommissie; J. van de Graaf, propaganda; A. G. van der Steur. Voorts maken de heren J. G. Berkhout en E. Akkermans namens de Culturele Raden in Noord- en Zuid-Holland als adviseurs deel uit van het bestuur.

Voorzitter en secretaris vertegenwoordigden de vereniging in het bestuur van de Stichting Hollandse Historische Reeks, terwijl de redactieleden R. W. G. Lombarts en M. Polak, de laatste opgevolgd door mevrouw L. Vroom, zitting hadden in de redactie van de HHR. Voorzitter en penningmeester waren voorts nauw betrokken bij de totstandkoming van het Provinciaal overlegorgaan voor de geschiedbeoefening in Zuid-Holland, dat de status heeft van overlegorgaan binnen de Culturele Raad Zuid-Holland. In de provincie Noord-Holland fungeert al vele jaren de werkgroep Geschiedbeoefening van de Culturele Raad, in welke werkgroep de bestuursleden F. J. M. Otten en A. G. van der Steur zitting hebben.

Het bestuur, dat in 1986 zeven maal vergaderde, beraadde zich over de wenselijkheid, om binnen de vereniging naast de drie commissies ook werkgroepen op te richten voor meer specifieke taken. Besloten werd tot ruimere delegatie van bevoegdheden voor de redactie van de Hollandse Studiën, met onder meer een vaste verdeelsleutel voor het budget. Verheugend was het besluit van de provincie Zuid-Holland om de subsidie aan

de vereniging, die in de loop der jaren steeds meer bij die van Noord-Holland was achter gebleven, structureel te verhogen met ingang van 1 januari 1986. Het archief van de historische vereniging Zuid-Holland over de jaren 1947-1974 werd in bewaring gegeven aan het Rijksarchief in Zuid-Holland, waar sinds 1974 reeds het archief berust van de andere voorloper van de huidige vereniging Holland nl. het Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening.

Redactiecommissie

In de samenstelling van de redactiecommissie traden in 1986 verschillende wijzigingen op. Na langdurig lidmaatschap verlieten mevrouw E. N. Palmboom en de heer M. Polak de redactie. De heer Th. N. Schelhaas werd als medewerker archiefnieuws opgevolgd door de heer H. J. Metselaars. Tot nieuwe leden van de redactie-commissie werden benoemd de heer F. W. A. van Poppel, die mevrouw Palmboom opvolgde als voorzitter, en mevrouw L. A. M. Giebels, die van de heer J. E. A. Boomgaard de functie van secretaris overnam. Laatstgenoemde bleef evenwel lid van de redactie. In het verslagjaar kwam de redactie negen maal bijeen. In het streven naar meer uniformiteit in de bijdragen aan het tijdschrift werden richtlijnen voor de auteurs opgesteld, terwijl ook een leidraad voor het illustratiemateriaal tot stand kwam. Er was duidelijk sprake van een vermindering van het aanbod van kopij.

Hoewel oorspronkelijk voorzien was in de uitgave van drie delen van de *Hollandse studiën*, kon slechts één deel worden gerealiseerd. In samenwerking met uitgeverij Verloren werd op 17 oktober het eerste exemplaar van *Hollandse Studiën* nummer 18 (D. J. Noordam, *Leven in Maasland*) aan de burgemeester van Maasland aangeboden. Als gastspreekster fungeerde bij deze gelegenheid prof. dr. H. de Vries. Gezien de grote belangstelling voor het boek ligt een herdruk in de lijn der verwachting. Door omstandigheden buiten de schuld van de redactie ontstond grote vertraging in de uitgave van de delen 19 (P. A. Henderix, *De Benedendelta van Rijn en Maas*) en 20 (*Stadsplattegronden*). Publikatie is nu voorzien respectievelijk in april 1987 en tegen het einde van dat jaar. Drie manuscripten werden door de redactie beoordeeld, maar niet geschikt geacht voor publikatie. Plannen voor een criminaliteitsbundel en een tweetal andere studies verkeren in de voorbereidingsfase. Hoewel het er in eerste instantie naar uitzag, dat de bibliografie over 1983-1985 volgens planning kon worden voltooid, bereikten ons daarover in de loop van 1987 minder gunstige berichten.

Ter propagering van de reeks *Hollandse Studiën* werd een drieluikfolder gedrukt en op verschillende manieren onder de aandacht van het publiek gebracht.

Het tijdschrift verscheen in 6 afleveringen en telde 336 bladzijden. Aflevering 3/4 was een themanummer; het bevatte vijf artikelen en was gewijd aan de geschiedenis van de landbouw in Holland, met name in de 19e eeuw. In de afleveringen 1, 2 en 5 werden 10 artikelen opgenomen. Verder verschenen de vaste rubrieken boeken-, museum-, verenigings- en archiefnieuws, terwijl nummer 6 gevuld werd met de archeologische kroniek van Noord- en Zuid-Holland.

Excursiecommissie

In de samenstelling van de commissie is in het verslagjaar geen verandering gekomen. De voorjaarsexcursie op 3 mei 1986 had Schoonhoven tot doel. De 108 deelnemers werden ontvangen in restaurant Belvédère aan de Lekdijk. Na de ledenvergadering sprak de heer J. van der Ende, stadsbeiaardier van onder meer Schoonhoven voor een enthousiast publiek over Schoonhovens klokken en monumentenbeleid. Na de lunch vertrok men voor een stadswandeling, een bezoek aan de N.H. kerk, vooral interessant vanwege gepolychromeerde kerkborden, het Goud-, zilver- en klokkenmuseum en aan de stadsbeiaard in de stadshuistoren. De heer Van der Ende gaf hierop, steeds voor kleine groepjes tegelijk een demonstratie. Om 15.00 uur wachtte de deelnemers een ontvangst ten stadhuize, alwaar de loco-burgemeester hen toesprak.

Voor de zomere excursie, 13 september 1986 naar Marken, meldden zich 66 deelnemers. Opvallend weinig, gezien de populariteit die boottochtjes bij andere gelegenheden bleken te genieten. Na de koffie in café-restaurant Nieuw Stutenburgh in Monnickendam stak een gedeelte van de deelnemers bij rustig, helder weer de Gouwe over in een authentieke botter, het type schip waarmee de Markers eeuwenlang vissten. Behalve de botter lag een boot van de Marker Expres klaar voor de rest van de groep. Op Marken wandelde men door de Kerkbuurt naar het Gemeenschapshuis, waar de oud-vuurtorenwachter van het eiland, P. Visser Alias Piet van de Toren, het een en ander vertelde over de vuurtoren (het 'Paard'). Na de lunch in het Gemeenschapshuis vervoerde een busje steeds groepjes deelnemers naar de vuurtoren; anderen bezochten het Marker Museum en wie nog niet gebotterd had, kreeg nu de gelegenheid. De laatste groep botteraars voer naar Monnickendam terug.

Op 27 september 1986 had voor de tweede maal in de historie van de excursie-commissie de fietsexcursie plaats. Achttien moedigen gordden zich bij het Amsterdamse Centraal Station aan voor de kilometerslange strijd, die via diverse dorpen voerde naar Ransdorp, waar de kerktoeren beklommen werd. Geluncht werd er in Holyslot. Hierna volgde een gedeelte van de route dat te voet moest worden afgelegd dwars door de weilanden en over de typische, smalle Waterlandse bruggetjes. Van het aloude recht van overpad dat hier nog geldt, kon een nuttige gebruik worden gemaakt. Aangekomen in Broek in Waterland gaf excursiecommissielid J. Sparreboom, die een thuiswedstrijd fietste, uitleg over de historische ontwikkeling van de Broekse boerderijen. Hierna volgde de slotetappe naar Amsterdam.

Contactcommissie

Het commissielid J. Anderson werd, na acht jaar lid te zijn geweest van de contactcommissie, opgevolgd door de heer J. van Wijk.

Omdat de Contactcommissie een bijdrage wilde leveren aan de reeks evenementen die in 1986 gehouden werden in het kader van de landelijke manifestatie 'De eeuw van de Beeldenstorm', werd als thema voor de Contactdag gekozen 'Gebrandschilderde ramen in de zestiende eeuw'. De contactdag werd gehouden op 25 oktober in gebouw Concordia te Gouda. Achtereenvolgens spraken de heer H. Janse, architect en verbonden aan de Rijksdienst voor Monumentenzorg, over de technieken die vereist zijn om gebrandschilderd glas te maken; mevrouw H. A. van Dolder-De Wit, archivaris van de Hervormde Gemeente te Gouda, over historische en wetenswaardige gebeurtenissen met betrekking tot de Sint Janskerk; mevrouw C. E. Coebergh-Surie, kunsthistorica, over de iconografie en de Goudse Glazen. Na afloop van de lezingen bezochten de circa 130 deelnemers de Sint Janskerk.

De Cursus 1986 had als titel 'Het binnenhuis in de 17e en 18e eeuw'. Het doel was een aantal bronnen te laten zien die informatie kunnen geven over de inrichting van 17e- en 18e eeuwse huizen. Op zaterdag 15 februari werden de circa 90 cursisten ontvangen door de heer Th. Poelstra, gemeentearchivaris van Vlaardingen, die aan de hand van voorbeelden boedelinventarissen besprak. Na de lezing waren de cursisten te gast bij de heer J. Anderson die in zijn museum te Vlaardingen allerlei voorwerpen liet zien die men in boedelinventarissen kan tegenkomen. Op 1 maart hield mevrouw J. Pijzel-Dommisse een lezing in de Vleeshal te Haarlem over 18e-eeuwse poppenhuizen. Na afloop werd zo'n poppenhuis in het Frans Halmuseum bezocht. Op 15 maart tenslotte onderhield de heer A. Lagerweij de deelnemers in het Gemeentearchief van Amsterdam over wat men zoals kan vinden in beerputten. De Contactcommissie vertegenwoordigde de vereniging op de historische markt in het stadhuis te Haarlem op 6 en 7 september.

F. J. M. Otten, secretaris